

ΗΡΩΣ ΚΤΙΣΤΗΣ

μνήμη

ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΥ ΜΠΟΥΡΑ

Η έκδοση πραγματοποιήθηκε με τη συνεισφορά των

Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού
Αστική μη Κερδοσκοπική Εταιρεία Πολιτιστικού
και Κοινωφελούς Έργου Αιγέας
Ίδρυμα Ιωάννου Φ. Κωστοπούλου
Ίδρυμα Δημητρίου και Αίγλης Μπότσαρη

Εικόνα εξωφύλλου:

Μεσαία πτέρυγα της Στοάς Βραυρώνος, προοπτικό με προβαλλόμενα τα προς Δ.
Χ. Μπούρας, *Η Αναστίλωση της Στοάς της Βραυρώνος*, Αθήνα 1967, σελ. 2 (προμετωπίδα).
Σχέδιο σε χαρτόνι 35 × 50 εκ., Χ. Μπούρας, 1962.

Εικόνα οπισθοφύλλου:

*Αναπαράσταση της νότιας όψης ναΐσκου συνεπτυγμένου οκταγωνικού τύπου,
του οποίου οι τοίχοι, χωρίς τον (μη σωζόμενο) τρούλο, αποτελούν το κάτω μέρος
του κωδονοστασίου (1888) της Μονής Οσίου Λουκά (στη Βοιωτία).*
Χ. Μπούρας, «Δύο μικροί ναοί, οκταγωνικού τύπου, ανέκδοτοι», *Δελτίον Χριστιανικής
Αρχαιολογικής Εταιρείας*, Γ', 1962-63, σ. 127-173, πίν. 41-45.
Σχέδιο σε διαφανές χαρτί 42 × 60 εκ., Χ. Μπούρας, 1961.

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΚΕΙΜΕΝΩΝ Κική Μπίρταχα, Μανόλης Κορρές, Σταύρος Μαμαλούκος
Κώστας Ζάμπας, Φανή Μαλλούχου-Τυφانو

ΣΕΛΙΔΟΠΟΙΗΣΗ Κική Μπίρταχα

ΕΚΤΥΠΩΣΗ Γιώργος Κωστόπουλος

ΒΙΒΛΙΟΔΕΣΙΑ Στέλιος Λιάτης

ISBN (set) 978 960 204 373 8

ISBN (Τόμος Ι) 978 960 204 374 5

© 2018 Εκδοτικός Οίκος ΜΕΛΙΣΣΑ

Εκδοτικός Οίκος ΜΕΛΙΣΣΑ

Σκουφά 58, 106 80 Αθήνα

T. 210 3611692, F. 210 3600865

www.melissabooks.com

Απαγορεύεται η αναδημοσίευση, η αναπαραγωγή, ολική, μερική ή περιληπτική, καθώς και η απόδοση κατά παράφραση ή διασκευή του περιεχομένου του βιβλίου με οποιονδήποτε τρόπο, μηχανικό, ηλεκτρονικό, φωτοτυπικό, ηχογράφησης ή άλλο, χωρίς προηγούμενη γραπτή άδεια του εκδότη, σύμφωνα με τον Νόμο 2121/1993 και τους κανόνες του Διεθνούς Δικαίου που ισχύουν στην Ελλάδα.

ΗΡΩΣ ΚΤΙΣΤΗΣ

μνῆμν

ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΥ ΜΠΟΥΡΑ

ΤΟΜΟΣ Ι

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ

ΜΑΝΟΛΗΣ ΚΟΡΡΕΣ

ΣΤΑΥΡΟΣ ΜΑΜΑΛΟΥΚΟΣ

ΚΩΣΤΑΣ ΖΑΜΠΑΣ

ΦΑΝΗ ΜΑΛΛΟΥΧΟΥ-ΤΥΦΑΝΟ

ΕΚΔΟΤΙΚΟΣ ΟΙΚΟΣ ΜΕΛΙΣΣΑ

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

†SLOBODAN ĆURČIĆ

ΚΩΣΤΑΣ ΖΑΜΠΑΣ

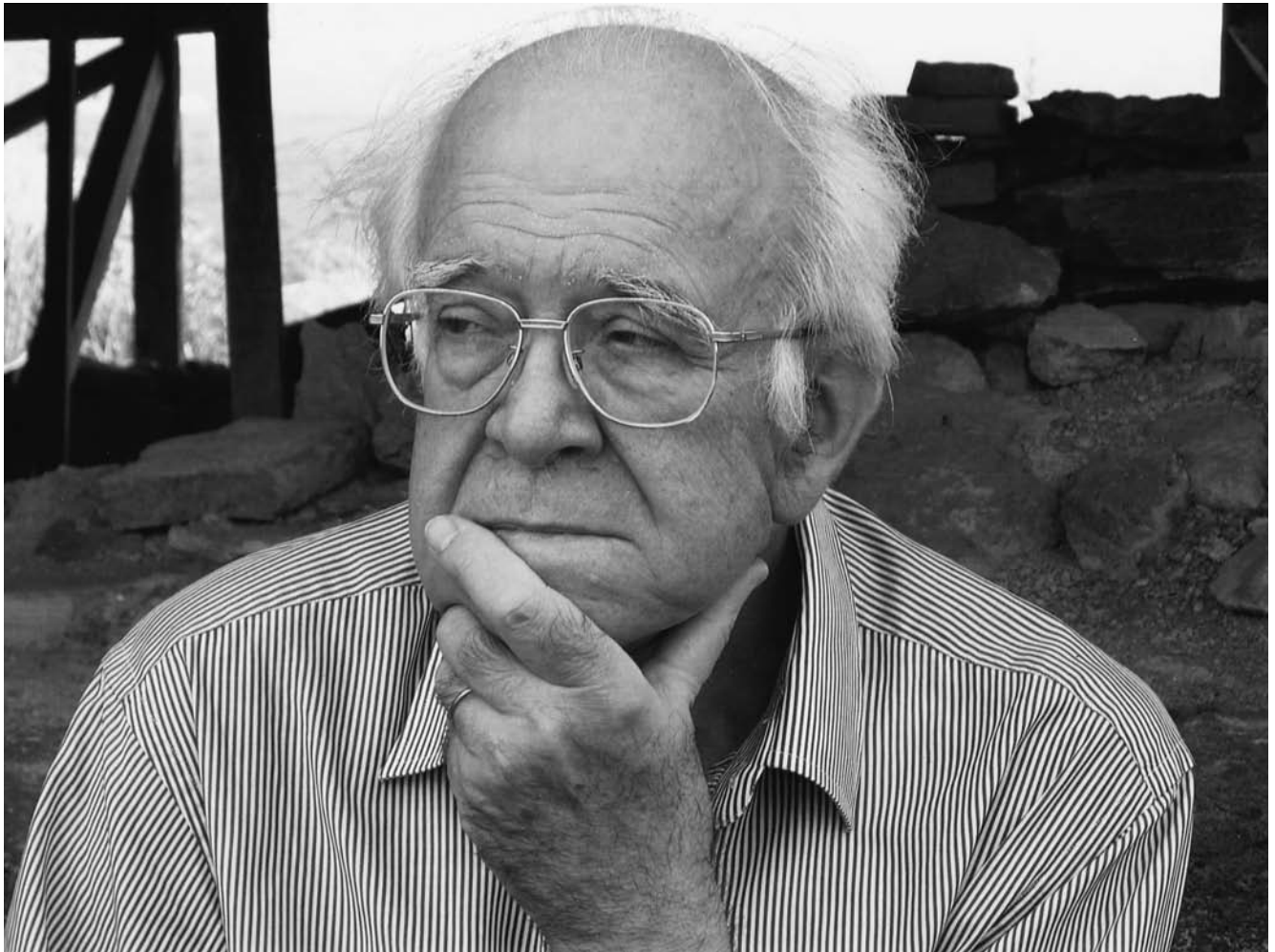
ΜΑΝΟΛΗΣ ΚΟΡΡΕΣ

ΒΑΣΙΛΗΣ ΛΑΜΠΡΙΝΟΥΔΑΚΗΣ

ΦΑΝΗ ΜΑΛΛΟΥΧΟΥ-ΤΥΦΑΝΟ

ΣΤΑΥΡΟΣ ΜΑΜΑΛΟΥΚΟΣ

ΜΙΛΤΙΑΔΗΣ ΠΟΛΥΒΙΟΥ

Χαράλαμπος Μπούρας (1933-2016).

Π Ε Ρ Ι Ε Χ Ο Μ Ε Ν Α

ΠΡΟΛΟΓΟΣ	9		
ΕΡΓΟΓΡΑΦΙΑ ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΥ ΜΠΟΥΡΑ	12		
ΑΦΡΟΔΙΤΗ ΑΓΟΡΟΠΟΥΛΟΥ-ΜΠΙΡΜΠΙΛΗ Ο ναός του Αγίου Σπυρίδωνος στο προάστειο του Κάστρου του Αγίου Γεωργίου Κεφαλληνίας	19	ΟΛΓΑ ΓΚΡΑΤΖΙΟΥ Η επιδερμίδα των κτηρίων: Από τις δυσχέρειες της τεκμηρίωσης στα διλήμματα της αναστήλωσης	155
ΓΕΩΡΓΙΑ ΑΝΤΩΝΟΠΟΥΛΟΥ Οι Τρεις Μοίρες στο ταφικό ανάγλυφο του εργαστηρίου Λεωνίδα Δρόση. Από τη «γέννηση» των αρχαίων χρόνων στον «θάνατο» των νεοτέρων	29	ΑΓΓΕΛΟΣ ΔΕΛΗΒΟΡΡΙΑΣ Αμφιβολίες και βεβαιότητες: γύρω από ένα σπάραγμα ψηφιδωτού ίσως από τη Θεσσαλονίκη, μάλλον από τον Άγιο Δημήτριο	163
ΚΛΗΜΗΣ ΑΣΛΑΝΙΔΗΣ Η χρονολόγηση του ναού του Αγίου Παύλου στην Ακαμάτρα Ικαρίας	41	ΕΦΗ ΔΡΙΒΑ-ΔΕΛΗΝΙΚΟΛΑ Η ποιότητα στα αναστηλωτικά έργα	175
ΜΑΡΙΑ-ΕΥΔΟΚΙΑ ΒΑΣΕΝΧΟΒΕΝ Η διαχρονική εξέλιξη του φυσικού και ανθρωπογενούς τοπίου ανάμεσα στην Αθήνα και τη θάλασσα	49	ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΥ Η αποκατάσταση των μνημείων στην ακρόπολη της Λίνδου. Ένα σχόλιο για το αποτέλεσμα των σύγχρονων επεμβάσεων	179
ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΒΑΣΙΛΑΤΟΣ Ο χωροβάτης του Βιτρουβίου, παρατηρήσεις για τη λειτουργία και προτεινόμενη αναπαράσταση του οργάνου	61	ΚΩΣΤΑΣ ΖΑΜΠΙΑΣ Η μεταφορά των γλυπτών του Μουσείου Ακροπόλεως	185
ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΒΕΛΕΝΗΣ Προσθήκες και διορθώσεις σε επιγραφές τριών σταυρεπίστεγων ναών του 13ου αιώνα	69	ΜΑΝΘΑ ΖΑΡΜΑΚΟΥΠΗ Το εμπορικό τοπίο και η οικιακή αρχιτεκτονική της υστεροελληνιστικής πόλης της Δήλου	199
ΣΩΤΗΡΗΣ ΒΟΓΙΑΤΖΗΣ Η οικοδομική φάση του 18ου αιώνα στο Αρχονταρίκι της Ι.Μ. Μεγίστης Λαύρας, Άγιον Όρος	77	IRENE (RENA) FATSEA A 'modern' Greek in the streets of Post-Napoleonic Berlin: or, where Archaeology meets Architecture	213
ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ Α. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ Παρατηρήσεις στον ναό της Παναγίας στην Κοσίνα	89	STEFANO GIZZI Confronto tra i restauri borbonici nel regno delle due Sicilie e quelli ateniesi nell'ottocento	233
ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ ΒΟΥΡΝΟΥΣ Το Κάστρο του Καταράκτι στη Χίο	105	HANS RUPPRECHT GOETTE Friedrich Thiersch in Phlious (9. October 1831)	251
ΑΝΔΡΕΑΣ ΓΙΑΚΟΥΜΑΚΑΤΟΣ Ο Pietro Maria Bardi, το πνεύμα της Μεσογείου και το Τέταρτο Συνέδριο των CIAM στην Αθήνα	113	PETER GROSSMANN Zu einigen Achtstützenbauten ausserhalb Griechenlands	255
MARIA LETIZIA CONFORTO L'arco dedicato in Roma al Trionfo di Costantino	123	†EVANGELIA HADJITRYPHONOS St. Catherine's church in Thessalonike. Its place in Late Byzantine architecture	265
J.J. COULTON Terrace roofs and flat-topped cornices in Hellenistic and Roman architecture	131	†MARIE-CHRISTINE HELLMANN La réception et l'héritage de l'architecture grecque antique en France : un paradoxe ?	283
†SLOBODAN ĆURČIĆ Georgios Palaiologos Kantakouzenos (1390 - c. 1459). An unknown Late Byzantine architect	139	NILS HELLMER Überlegungen zum Gebrauch von singulären Werkzeugfunden unter dem archaischen Tempelbau von Kalapodi	293

ΠΕΤΡΟΣ Γ. ΘΕΜΕΛΗΣ Οι επιγραφές και οι φορείς τους	301	ΜΑΡΩ ΚΑΡΔΑΜΙΤΣΗ-ΑΔΑΜΗ Σταμάτης Κλεάνθης - Eduard Schaubert. Αρχιτέκτονες της Κυβερνήσεως 1828-1831	513
ANNA MARIA ΘΕΟΧΑΡΑΚΗ, ΔΗΔΑ ΚΩΣΤΑΚΗ, ΒΑΝΤΑ ΠΑΠΑΕΥΘΥΜΙΟΥ Εξόρυξη λίθων στην ανοικοδομούμενη Αθήνα κατά το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα	309	ΝΙΚΟΛΑΟΣ Δ. ΚΑΡΥΔΗΣ Βασιλική Β των Φιλίππων: Οι οικοδομικές φάσεις μιας ημιτελούς εκκλησίας	527
ΚΑΛΛΙΟΠΗ ΘΕΟΧΑΡΙΔΟΥ Η τράπεζα και ο πύργος της Μονής Αγίου Διονυσίου Ολύμπου	321	ARMEN KAZARYAN Architectural composition of St. Sophia, Kiev: On the question of creative concept in medieval architecture	539
ΓΕΡΑΣΙΜΟΣ ΘΩΜΑΣ Ο ιερός ναός του Αγίου Μηνά Δρακοπουλάτων Κεφαλληνίας	331	HERMANN J. KIENAST Die frühen Kultbildbasen im Heraion von Samos	547
ΜΑΡΙΑ ΙΩΑΝΝΙΔΟΥ Αρχές των επεμβάσεων δομικής αποκατάστασης στα αρχαία μνημεία. Επιστημονικές και τεχνικές επιλογές κατά την εφαρμογή τους	345	ΓΙΑΝΝΗΣ ΚΙΖΗΣ Χαράξεις κτηρίων των οθωμανικών χρόνων στην Ελλάδα	555
ΜΑΡΙΑ ΚΑΖΑΝΑΚΗ-ΛΑΠΠΑ Η ανανέωση της πρόσοψης της εκκλησίας του Χριστού Κεφαλά στον Χάνδακα (1616-1620). Ειδήσεις από νοταριακά έγγραφα	357	ΧΑΡΙΚΛΕΙΑ ΚΟΙΛΑΚΟΥ Ο ναός του Αγίου Γρηγορίου Θεολόγου στη Θήβα. Νέοτερα στοιχεία	569
ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ ΚΑΖΟΛΙΑΣ, ΒΑΣΙΛΗΣ ΛΑΜΠΡΙΝΟΥΔΑΚΗΣ Νέα στοιχεία για την ύδρευση στην περιοχή του Ασκληπιείου της Επιδαύρου κατά την αρχαιότητα	367	ΓΕΩΡΓΙΑ ΚΟΚΚΟΡΟΥ-ΑΛΕΥΡΑ Δύο όψιμα ιωνικά κιονόκρανα από τη Λακωνία	581
ΧΑΡΙΣ Α. ΚΑΛΛΙΓΑ Το περί των εκκλησιών της Μονεμβασίας σημείωμα	381	ΒΑΣΙΛΗΣ ΚΟΛΩΝΑΣ Ευεργεσία και δημόσια αρχιτεκτονική. Η σημασία της εντολής στην επιλογή της μορφής και ο ρόλος του αρχιτέκτονα	587
ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΚΑΜΠΟΛΗ Η αρχιτεκτονική του οικοδομικού συγκροτήματος της Μονής Μεταμορφώσεως του Σωτήρος στο Αλεποχώρι Μεγαρίδος	395	ΖΑΝΝΗΣ ΚΟΝΤΕΑΣ Δομοστατικά προβλήματα ναού Ηφαιστού και Αθηνάς	595
ΜΑΡΙΑ ΚΑΜΠΟΥΡΗ-ΒΑΜΒΟΥΚΟΥ Fin de siècle στο Παρίσι: Ο διάλογος του Βυζαντίου με τις τέχνες και τα γράμματα	409	ΜΑΝΟΛΗΣ ΚΟΡΡΕΣ Αναβάσεις	603
ΧΡΥΣΑΝΘΟΣ ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟΣ, ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΣΟΥΡΛΑΣ Το μέγα αδριάνειο περιστύλιο των εκατό κίωνων στην Αθήνα	423	ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΚΟΥΜΟΥΣΗ Μολυβδόβουλλο του Κατακαλώνος Τραχανιώτου προερχόμενο από τον βυζαντινό ναό Τιμίου Προδρόμου Μάστρου Αιτωλοακαρνανίας	627
ΕΛΕΝΗ Ι. ΚΑΝΕΤΑΚΗ Αποτίμηση των λειτουργικών και τεχνικών καταβολών των ρωμαϊκών και βυζαντινών λουτρών στα οθωμανικά	435	ΠΕΤΡΟΣ ΚΟΥΦΟΠΟΥΛΟΣ, ΜΑΡΙΝΑ ΜΥΡΙΑΝΘΕΩΣ Παρατηρήσεις στην αρχιτεκτονική του ναού της Θεοτόκου Οδηγήτριας στη Μονή Βροντοχίου Μυστρά (Αφεντικό)	633
ΜΙΧΑΛΗΣ ΚΑΠΠΑΣ Δυτικές επιδράσεις στην αρχιτεκτονική της Μεσοπνίας (13ος-15ος αιώνας)	451	ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ Β. ΚΡΙΤΖΑΣ Πρότυπο τεκτονικού ποδός από το Άργος	657
ΓΙΩΡΓΟΣ ΚΑΡΑΔΕΔΟΣ Κτήρια θεαμάτων στο Δίον, την ιερή πόλη των Μακεδόνων	475	ΧΑΡΑ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗ, ΜΑΡΙΑ ΤΣΙΤΙΜΑΚΗ Αρχιτεκτονική και λατρευτική ιδιορρυθμία σε ναούς της Λέσβου: Η διαφύλαξη ιερής ανάμνησης από την Υστεροβυζαντινή περίοδο σε νεότερα προσκυνητάρια	667
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΚΑΡΑΝΑΣΟΣ Μεσαιωνική πόλη της Ρόδου: Η πολιτική της ανάπτυξης του περιβάλλοντος της ιστορικής πόλης κατά τη διάρκεια της Ιταλικής Κατοχής 1912-1947	487	ΛΕΝΑ ΛΑΜΠΡΙΝΟΥ Μια νέα ερμηνεία στην ονομαζόμενη επιγραφή του «Διογενείου»: IG II ² 5205	679
ΓΙΑΝΝΗΣ Α. ΚΑΡΑΤΖΟΓΛΟΥ Παρατηρήσεις στην αρχιτεκτονική του καθολικού της Μονής Οσίου Σεραφεΐμ Δομπού Βοιωτίας	499	ΑΝΔΡΕΑΣ ΛΑΜΠΡΟΠΟΥΛΟΣ Αγία Τριάδα Καρπενησίου, 1961. Η αποκατάσταση, η συντήρηση και ο νεαρός αρχιτέκτονας Χαράλαμπος Μπούρας	691

Π Ρ Ο Λ Ο Γ Ο Σ

Ο Χαράλαμπος Μπούρας δεν είναι πλέον μαζί μας, το έργο του όμως είναι γύρω μας ... ακόμη και εμείς οι ίδιοι είμαστε μέρος του. Γύρω μας υπάρχουν οι γνώσεις της Ιστορίας της Αρχιτεκτονικής και οι ιδέες που καλλιέργησε και έθεσε στη διάθεση όλων τόσο απλόχερα και αποτελεσματικά. Όμως, ενώ αυτό το πεδίο υπήρχε και πριν από τον Μπούρα χάρις στις προσπάθειες των προγεγενηστών του, η Προστασία και Συντήρηση των μνημείων είναι τομείς οι οποίοι στη χώρα μας ποτέ δεν είχαν εξειδικευθεί σε εθνική κλίμακα, επειδή οι αξιοθαύμαστοι πρωταγωνιστές του είδους, έως την εποχή του Ορλάνδου και του Τραυλού, αποτελούσαν μεμονωμένες ατομικές περιπτώσεις. Η μετεξέλιξη του πεδίου δράσης αυτών των πρωτοπόρων σε αποκρυσταλλωμένη επιστημονική - επαγγελματική ειδικότητα εντός της ελληνικής επικράτειας, με ήδη ικανοποιητική θεσμική κατοχύρωση και συλλογική καταξίωση, είναι και αυτή ένα από τα επιτεύγματα του Χαράλαμπου Μπούρα. Οι παλαιότεροι από εμάς ήδη γνωρίζουν αυτή την ιστορία. Η πρώτη αρχή της στη σκέψη του δασκάλου μας μάλλον μας διαφεύγει, όμως τον Μάρτιο του 1967, μήνες μετά την ανάληψη καθηκόντων διδασκαλίας στην Αρχιτεκτονική Σχολή της Θεσσαλονίκης, ο Μπούρας είχε έτοιμες τις περίφημες «*Τρεις Προτάσεις*», που νεότερος ακόμη, αλλά ήδη με αναγνωρισμένο επιστημονικό κύρος, πρόλαβε να υποστηρίξει κατά τη διάρκεια του *1ου Αρχαιολογικού Συνεδρίου* και ακολούθως να δημοσιεύσει στα *Τεχνικά Χρονικά*. Οι προτάσεις αφορούσαν στην υψηλής αξιοπιστίας τεκμηρίωση και διάγνωση της κατάστασης των μνημείων, τη δημιουργία και αποτελεσματική τήρηση κατάλληλων αρχείων και, τέλος, τις μεταπτυχιακές σπουδές των αρχιτεκτόνων για μια υψηλού επιστημονικού και επαγγελματικού επιπέδου εξειδίκευση. Ταυτοχρόνως, επειδή το περιβάλλον του δεν ήταν ακόμη συλλογικά ώριμο, φρόντισε για την εφαρμογή της ιδέας, έστω και σε ατομικό επίπεδο. Με το ήδη μεγάλο κύρος του και μετά από πάμπολλες ώρες και ημέρες σύνταξης κειμένων, επιστολών και υπομνημάτων, κατάφερε επί δεκαετίες να εξασφαλίζει υποτροφίες για εξειδίκευση στο εξωτερικό των καλύτερα προετοιμασμένων νέων αρχιτεκτόνων, που παρά την τότε τεράστια άνθιση της ανοικοδόμησης και τη δεδομένη προοπτική επαγγελματικής επιτυχίας σε αυτήν, προτιμούσαν ήδη την όχι τόσο προσοδοφόρο περιπέτεια της εργασίας στα μνημεία. Χρόνο με τον χρόνο ο αριθμός τους μεγάλωνε και ήδη πλησίαζε την εκατοντάδα, όταν επί τέλους έγινε δυνατή η δημιουργία σχετικών προγραμμάτων και στην Ελλάδα. Κατά το ίδιο μακρό χρονικό διάστημα ο Καθηγητής ετοίμαζε το έδαφος και σε προπτυχιακό επίπεδο με κατ' επιλογήν μαθήματα εφάμιλλα με ό,τι μπορούσαν να προσφέρουν τα καλύτερα τεχνικά πανεπιστήμια της Ευρώπης. Ταυτοχρόνως, ο ίδιος πρωταγωνιστούσε στα μεγαλύτερα αναστηλωτικά έργα της χώρας (πάντοτε χωρίς χρηματική αμοιβή) και η διδασκαλία του ήταν ως εκ τούτου πραγματικά ρεαλιστική, υποστηριζόμενη από την τεράστια πρακτική - οικοδομική γνώση του, που ταυτοχρόνως συνδυαζόταν με τέλεια γνώση των νομικών, διοικητικών, οικονομικών και άλλων διαδικασιών.

Με όλα αυτά ο Χαράλαμπος Μπούρας είχε άμεση επίδραση σε εκατοντάδες νέους αρχιτέκτονες, οι οποίοι σύντομα διέπρεψαν σε ένα επάγγελμα, το οποίο οι ίδιοι αναγνωρίζουν ως κύριο παράγοντα της αυστηρής επιστημονικής και βάσει αρχών ανάπτυξής του στην Ελλάδα. Με άλλες λέξεις ο Χαράλαμπος Μπούρας υπήρξε ο *Ηρως Κτίστης* αυτής της δραστηριότητας που μας ενώνει και μας κάνει τόσο χρήσιμους στον κόσμο μας. *Ηρως Κτίστης* κατά την αρχαία σημασία του όρου: ιδρυτής μιας πόλεως ή γενικότερα ενός συλλογικού θεσμού. Σε αυτό το νέο πεδίο, που ήδη είναι πολύ παλιό και όπου οι παλαιότεροι έχουν πάρει ήδη σύνταξη, αφού όμως πρόλαβαν να μεταδώσουν πολλά στην επόμενη γενιά, ο Χ. Μπούρας μας ενέπνευσε και το ήθος: συναγωνιστές, όχι ανταγωνιστές!

Αλλά ενώ ο χρόνος συνεχώς ρέει και οι καταστάσεις μεταβάλλονται, και καθώς οι δυνάμεις μας δοκιμάζονται, και ενώ ο ίδιος έφυγε, αν και είχε ακόμη τόσο πολλά να προσφέρει και να ευχαριστηθεί, τα πολυάριθμα συγγράμματά του διατηρούν στο ακέραιο την αξία τους, ενώ οι συμβουλές του, οι σκέψεις του και οι τρόποι του φαίνεται ότι έχουν ακόμη τόση δύναμη, ώστε να συνοδεύουν ευχάριστα και ευεργετικά την παραπέρα πορεία μας.

Λόγω των περιστάσεων κατά τη σύνταξή του, το ως άνω εισαγωγικό κείμενο τόνισε κυρίως την τεράστια συμβολή του Μπούρα στην προστασία των μνημείων και στον επί δεκαετίες προς αυτά επιστημονικό και επαγγελματικό προσανατολισμό νέων αρχιτεκτόνων. Αυτό, άλλωστε, ήταν και το μέγιστο μέρος των προσπαθειών του, μέσω του οποίου αξιώθηκε να είναι ένας Έρωσ Κτίστης. Όμως το πρόγραμμά του περιείχε πολλά άλλα. Ορισμένες μελέτες του εμπίπτουν περισσότερο στην Ιστορία της Τέχνης, άλλες στην ιστορία των ιδεών, ή στη βιογραφική τεκμηρίωση της πράξης ή της σκέψης κάποιων πρωταγωνιστών της Αρχιτεκτονικής ή της Αρχαιολογίας. Χάρης στο ευρύτερο ενδιαφέρον του για τόσο πολλά και την ικανότητά του να συγκροτεί τις αντίστοιχες γνώσεις με ένα σύστημα αυστηρής λογικής ταξινόμησης, ανάλυσης και δομικής συσχέτισης, ο Χ. Μπούρας ήταν κατά κανόνα σε θέση να παρακολουθεί οποιαδήποτε συζήτηση εντός του ευρύτερου πεδίου της Αρχιτεκτονικής, της Αρχαιολογίας, της Ιστορίας ή της Προστασίας των μνημείων και της Οικοδομικής τεχνολογίας και με αίσθημα επιστημονικής ευθύνης και οικονομίας χρόνου να εξηγεί, να συνοψίζει και να διαφωτίζει αντικείμενα και θέματα, ακόμη και σε καθ' ύλην ειδικότερους, όταν αυτοί δεν διέθεταν τη δική του δύναμη σκέψης ή ευαισθησία, κοινωνική και πολιτική. Κατ' αυτόν τον τρόπο η συμβολή του σε διάφορα επιστημονικά συμβούλια υπερέβαινε πάντοτε τα συνήθη. Τούτο συμβάδιζε με την περιβόητη μνήμη του (στην πραγματικότητα αποτέλεσμα και εντονότερου ενδιαφέροντος για περισσότερα θέματα), η οποία, συνδυαζόμενη με μακρότατη επί δεκαετίες συμμετοχή σε συλλογικά σχήματα, τον καθιστούσε αληθινό μνήμονα αυτών, όπως π.χ. στο Κεντρικό Αρχαιολογικό Συμβούλιο. Ταυτοχρόνως, μέσω της έμπρακτης εφαρμογής της αρχής της διεπιστημονικής συνεργασίας, συνέβαλλε στη γνωριμία και εξοικείωση πλείστων με πρόσωπα και πράγματα άλλων κλάδων. Παρά την εντατική εμπλοκή του στα κοινά και την απλόχερη προσφορά πολύτιμου χρόνου σε άλλους, ιδίως σε νεώτερους, ως εκ θαύματος ο Χαράλαμπος Μπούρας παρήγε το μέγιστο σε ατομικό επιστημονικό έργο, μετρήσιμο ακόμη και ως απλή ποσότητα –πόσω μάλλον ως γινόμενο ποσότητας επί ποιότητας! Πώς το κατάφερε; Μόνον επειδή ήταν πολύ εργατικός και επειδή διέθετε ασυνήθιστη ικανότητα κρίσεως, ασυνήθιστη ικανότητα μνημονικής συλλογής και δημιουργικής αξιοποίησης πλήθους οπτικών εικόνων και βιβλιογραφικών πληροφοριών, έξοχο τάλαντον λόγου, προφορικού και γραπτού, ταχύτατη καλλιγραφική διατύπωση ακόμη και με στυλό, τελείως αππλλαγμένη συντακτικών, ορθογραφικών και νοηματικών λαθών, ασυνήθιστο όγκο άριστα συγκροτημένων γνώσεων και μαζί ασυνήθιστη πειθαρχία, η οποία συστηματικά τον απομάκρυνε από χρονοβόρες εκ του προχείρου διεξαγόμενες συζητήσεις («πηγάκια», «όχι σύντομα τηλεφωνήματα» κ.τ.τ.), ή άλλες μορφές ελαφράς απασχόλησης. Την μη διαθέσιμότητα του Μπούρα για τέτοια, κάποιοι την είδαν σχεδόν με αντιπάθεια και ενίοτε άσκησαν επ' αυτής τις ερασιτεχνικές ψυχολογικές ερμηνείες τους, παραβλέποντας ωστόσο το γεγονός ότι οι πλείστοι από τους φιλικά διαθέσιμους για μακρές ευχάριστες συζητήσεις και οικειότητες, τελικά ήταν ακριβώς εκείνοι που αντίθετα προς τον Μπούρα και τους ολίγους ομοίους του, δεν προλάβαιναν να διαβάζουν προσεκτικά τα γραπτά των φοιτητών ή των φίλων, ούτε να συντάσσουν «βαρετές επιστολές» και να συνθέτουν απαιτητικά εκπαιδευτικά κείμενα και συγγράμματα, ή να τιμούν το αναγνωστικό κοινό με ουσιώδη βιβλία, ή έστω επιστημονικά άρθρα. Παρομοίως, οι ανεύθυνα κρίνοντες, π.χ. βάσει του βαθμού ασυμφωνίας του προς την επικρατούσα ενδυματολογική ατημελησία, κατά κανόνα αγνοούσαν τη χάριν συναδέλφου σοβαρή εθελοντική διακινδύνευση του Μπούρα στα δικαστήρια της δικτατορίας. Το ίδιο επιφανειακά ήταν και η επηρεασμένη από την εποχή της εικόνας γνώμη κάποιων για τα διδακτικά συγγράμματα του Μπούρα. Όμως, κατά τους ειδικούς τα συγγράμματα αυτά είναι εφάμιλλα μόνον με τα παγκοσμίως άριστα. Ομοίως άριστες ήσαν και οι επί δεκαετίες προτάσεις του Μπούρα για Πρόγραμμα μεταπτυχιακών σπουδών ειδί-

κευσης στην Προστασία και Συντήρηση Μνημείων. Σήμερα, πολύ μετά το γύρισμα του αιώνα, τα διδακτικά συγγράμματα του Μπούρα, έστω και χωρίς τις βιβλιογραφικές προσθήκες που ο ίδιος ήλπιζε από εμάς, εξακολουθούν να είναι τα κορυφαία του είδους τους και να αποτελούν την πρώτη επιλογή για ένα ευρύτατο φάσμα ενδιαφερομένων, συμπεριλαμβανομένων και των φοιτούντων στο Πανεπιστήμιο. Αν ήθελε κανείς να συνοψίσει τον Μπούρα σε μια φράση αυτή θα ήταν: άνθρωπος ασυνήθιστα εργατικός, ευφυής και ενάρετος, προσπλωμένος σε δύσκολα τηρούμενες αρχές, απέχων τρόπων εύκολης δημοτικότητας, υλικών αμοιβών, εθιμοτυπικών βραβεύσεων και διαδικασιών προβολής, ο οποίος εις πείσμα αντιξωών συνθηκών συνδύασε κορυφαίο ατομικό έργο με σπάνιας εμβέλειας κοινωνική προσφορά.

Αλλά για όλα αυτά και τους ποικίλους άλλους τομείς της πολυσχιδούς δράσης του Μπούρα, ο αναγνώστης δύναται να βρει περισσότερα στο αφιέρωμα «*Για τον Χαράλαμπο Μπούρα*» (Μουσείο Μπενάκη, Αθήνα 2009).

Η ιδέα έκδοσης τόμου επιστημονικών μελετών αφιερωμένου στον Ήρωά μας, ως ελάχιστη έκφραση χρέους και ευγνωμοσύνης, γεννήθηκε το 1995, όταν εκείνος πλησίαζε το εξηκοστό πέμπτο έτος του. Δυστυχώς το σχετικό μυστικό έφθασε κάποτε στα αυτιά του και αμέσως, με τον χαρακτηριστικό ήπιο, αλλά ανυποχώρητο τρόπο του, ο άριστος δικαιούχος πάσης τιμής εξέφρασε μόνον αντιρρήσεις για το εγχείρημά μας. Αυτό το γνωρίζαμε, *δεν ήθελε τιμές!* Καθώς, όμως, ο χρόνος περνούσε κρίναμε προτιμότερο σιωπηρώς να παρακάμψουμε την άρνησή του. Την 10η Ιουνίου 2013 εστάλη η πρώτη εγκύκλιος προς «*συναδέλφους, φίλους και μαθητές του Χαράλαμπου Μπούρα*», η ανταπόκριση ήταν θερμή, η πρώτη συγκομιδή κειμένων μεγάλη και όταν πλέον το μυστικό διέρρευσε ήταν πλέον πολύ αργά, ακόμη και για έναν Μπούρα να επιμείνει στην παλαιά ασκητική θέση του. Ο αρχικός, μάλλον αισιόδοξος χρονικός στόχος (2014-15) δεν κατέστη δυνατός, αλλά πάντως η ετοιμασία συνεχίσθηκε, χωρίς να θυσιασθεί η ποιότητα του αποτελέσματος. Δυστυχώς η απώλεια χρόνου έναντι του αρχικού προγράμματος συνέπεσε με απείρως μεγαλύτερες απώλειες. Η αγαπητή μας Λιλή Χατζητρύφωνος, συγγραφέας του σπουδαιότατου άρθρου για τον ναό της Αγίας Αικατερίνης στη Θεσσαλονίκη, απεβίωσε προώρως (†14 Σεπτ. 2016). Ομοίως άτυχος υπήρξε και ο Slobodan Ćurčić (†3 Δεκ. 2017), άριστος ομότεχνος, επί δεκαετίες φίλος του Μπούρα και μέλος της επιστημονικής επιτροπής του παρόντος. Η θλίψη μας γι' αυτές τις απώλειες επαυξάνεται από εκείνην για την προηγηθείσα απώλεια του λατρευτού μας δασκάλου και ήρωα (†27 Ιουλ. 2016). Τώρα πλέον το ανά χείρας σύγγραμμα τιμά μόνον τη μνήμη του. Πέραν αυτού, πάντως, συμβάλλει σε ό,τι εκείνος είχε και υπεδείκνυε εις πάντας ως πρόταγμα: τη συνεχή μέριμνα για τα μνημεία, ως κοινωνικά αγαθά και την καλλιέργεια της οικείας επιστήμης ως μέρους της ανθρωπιστικής παιδείας και ως πεδίου άσκησης πνεύματος και επαγγελματικού ήθους.

Το παρόν αφιέρωμα, μια συλλογή 112 άρθρων σε δύο ογκώδεις τόμους, παρουσιάζει θεματική ευρύτητα ανταποκρινόμενη στη θεματική ευρύτητα των δημοσιεύσεων, της διδασκαλίας και της λοιπής δράσης του Χαράλαμπου Μπούρα.

Το πλήθος και το περιεχόμενο των άρθρων οφείλεται στην επιστημονική ετοιμότητα των συγγραφέων και εξίσου στην προθυμία τους για συμμετοχή. Η ευδόωση, όμως, της φιλόδοξης αυτής προσπάθειας έγινε δυνατή μόνον χάρις στη μεγάλη εμπειρία και το έμπρακτο ενδιαφέρον του εκδοτικού οίκου, αλλά και χάρις στη γενναιοδωρία του Υπουργείου Πολιτισμού και Αθλητισμού, του Αιγέα, του Ιδρύματος Ιωάννου Φ. Κωστοπούλου, του Ιδρύματος Δημητρίου και Αίγλης Μπότοαρν, τους οποίους και από αυτή τη θέση ευχαριστούμε θερμά.

Ειδικότερες ευχαριστίες εκφράζομε προς τις κυρίες Άννη και Αθηνά Ραγιά, για τον γενικό συντονισμό της έκδοσης και τη σελίδα προς σελίδα διαμόρφωση αυτής και προς την αρχαιολόγο κυρία Κ. Μπίρταχα για την κοπιώδη σελιδοποίηση και την εκδοτική επιμέλεια.

Οι επιμελητές
Κ. ΖΑΜΠΙΑΣ, Μ. ΚΟΡΡΕΣ, Φ. ΜΑΛΛΟΥΧΟΥ-ΤΟΥΦΑΝΝΟ, Σ. ΜΑΜΑΛΟΥΚΟΣ

ΤΟ ΕΜΠΟΡΙΚΟ ΤΟΠΙΟ ΚΑΙ Η ΟΙΚΙΑΚΗ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΤΗΣ ΥΣΤΕΡΟΕΛΛΗΝΙΣΤΙΚΗΣ ΠΟΛΗΣ ΤΗΣ ΔΗΛΟΥ*

ΜΑΝΘΑ ΖΑΡΜΑΚΟΥΠΗ

Η Δήλος γνώρισε μια ραγδαία οικονομική και αστική ανάπτυξη μετά το 167 π.Χ., όταν οι Ρωμαίοι την έθεσαν υπό αθηναϊκή κυριαρχία και την μετέτρεψαν σε εμπορική βάση που συνέδεε την Ανατολική και τη Δυτική Μεσόγειο. Λόγω της ευνοϊκής γεωγραφικής της θέσης στο κέντρο των Κυκλάδων, η Δήλος προσέλκυσε εμπόρους από παντού. Εκτός από τους Αθηναίους και Έλληνες άλλων πόλεων, Ιταλούς, Σύρους και λοιπούς από τη Μέση Ανατολή¹. Μεταξύ του 167 π.Χ. και της καταστροφής του 88 από τα στρατεύματα του Μιθριδάτη και του 69 π.Χ. από τον πειρατή Αθηνόδωρο, το νησί υπήρξε κύριος εμπορικός σταθμός μεταξύ Ρώμης και Ελληνιστικής Ανατολής. Η άνευ προηγουμένου δημογραφική αύξηση και η ταχεία αστικοποίηση ήταν αποτέλεσμα της οικονομικής ανάπτυξης, η οποία φαίνεται από τη δημιουργία νέων συνοικιών και την ανάπτυξη των υφιστάμενων αστικών περιοχών και λιμενικών εγκαταστάσεων².

Το παρόν κείμενο επικεντρώνεται στις νέες συνοικίες που αναπτύχθηκαν κατά την περίοδο αυτή και αναλύει την αρχιτεκτονική των οικιών καθώς και τον τρόπο ενσωμάτωσης των εμπορικών και βιοτεχνικών λειτουργιών σε αυτές. Η ανάλυση του αρχιτεκτονικού σχεδιασμού των οικιών και η εξέταση των χώρων που δημιουργήθηκαν σταδιακά, προκειμένου να φιλοξενηθούν εμπορικές και βιοτεχνικές δραστηριότητες, θα βοηθήσει έτσι ώστε να κατανοηθεί, να περιγραφεί και να εξηγηθεί η εξέλιξη

της οικιακής αρχιτεκτονικής στη Δήλο στο πλαίσιο των ευρύτερων κοινωνικών και οικονομικών αλλαγών που γνώρισε το νησί την περίοδο αυτή.

Το εμπόριο της Δήλου

Η οικονομική ανάπτυξη της Δήλου εγκαινιάστηκε με την απόφαση της ρωμαϊκής Συγκλήτου το 167 π.Χ. να χορηγήσει στο υπό αθηναϊκή κυριαρχία λιμάνι της Δήλου τη φορολογική ατέλεια στους εμπόρους και το εμπόριο³. Η αυξανόμενη εμπορική σημασία του νησιού δεν ήταν μόνο συνέπεια της χορήγησης της ατέλειας το 167 π.Χ. αλλά και άλλων, εξίσου σημαντικών εξελίξεων, όπως της ρωμαϊκής καταστροφής της Καρχηδόνας και της Κορίνθου το 146 π.Χ., της ταχείας κατάρρευσης της αυτοκρατορίας των Σελευκιδών στο τελευταίο μισό του 2ου αι. π.Χ. και της δημιουργίας της ρωμαϊκής επαρχίας της Ασίας το 129 π.Χ.⁴

Σύμφωνα με τις φιλολογικές πηγές, δούλοι και αγαθά πολυτελείας, όπως αρώματα, γυάλινα και κεραμικά αντικείμενα, καθώς και αγάλματα αποτελούσαν τα κυριότερα εμπορεύσιμα αγαθά⁵. Τα αρχαιολογικά στοιχεία αποδεικνύουν ότι κάποια από αυτά τα εμπορεύματα παράγονταν τοπικά. Αν και οι φιλολογικές πηγές τονίζουν τη σημασία του εμπορίου της Δήλου, τα αρχαιολογικά τεκμήρια δεν προσκόμισαν επαρκή αποδεικτικά στοιχεία για την υποδομή αυτού το εμπορίου –για παρά-

* Είμαι υπόχρεη στη Véronique Chankowski για την πρόσκληση της να συμμετάσχω στο ερευνητικό πρόγραμμα που διηύθυνε για τις εγκαταστάσεις αποθήκευσης στη Δήλο (το οποίο χρηματοδοτήθηκε από την Agence National de la Recherche [ANR]) και για τη συνεχή υποστήριξή της. Είμαι ευγνώμων στον Παναγιώτη Χατζηδάκη για τη χορήγηση άδειας για τη διεξαγωγή της μελέτης μου στη Δήλο. Θα ήθελα επίσης να ευχαριστήσω τη Γαλλική Αρχαιολογική Σχολή στην Αθήνα, για τη διευκόλυνση της έρευνας μου στον αρχαιολογικό χώρο της Δήλου. Πρέπει επίσης να ευχαριστήσω τον Jean-Charles Moretti, τον Διευθυντή των γαλλικών ανασκαφών στη Δήλο, ο οποίος μοιράστηκε μαζί μου τις πολύτιμες γνώσεις του για την αρχιτεκτονική της Δήλου. Οι ιδέες που παρουσιάζονται σε αυτό το κείμενο έχουν επίσης συμ-

περιληφθεί στις εξής δημοσιεύσεις: ΖΑΡΜΑΚΟΥΠΗ 2016, 2017α και 2017β.

1. Σχετικά βλ. HATZFELD 1912· ZALESSKIJ 1982· REGER 1994.
2. Για την αστική ανάπτυξη του νησιού σε αυτήν την περίοδο βλ. BRUNEAU 1968· PAPAGEORGIOU-VENETAS 1981 (κριτική: SCRANTON 1982· BRUNEAU 1984· KREEB 1984). Για τις λιμενικές εγκαταστάσεις βλ. DUCHÊNE - FRAISSE 2001.
3. Σχετικά βλ. Πολύβιος 30.31.10-12, και τον σχολιασμό του WALBANK 1979, 459-60.
4. Για μια σύνοψη των γεγονότων MCGING 2003, 83-84.
5. Βλ. σχετικά Στράβων 14.5.2· Πausανίας 3.23.3-6· Πλίνιος HN 34.9. Κικέρων *Rosc.Am.* 133.

δειγμα ένα μεγάλο αριθμό αποθηκών μεγάλης κλίμακας και χώρους συναλλαγών, τα οποία θα περίμενε κανείς να εξυπηρετούν ένα μεγάλο εμπορικό κέντρο. Μόνο μερικά κτήρια μεγάλης κλίμακας έχουν ανακαλυφθεί στα νότια του κεντρικού λιμανιού, τα οποία χρησιμοποιούνταν ως χώροι αποθήκευσης και τόποι συναλλαγής, ενώ οι τρεις αγορές βρίσκονται συγκεντρωμένες κάπως βορειότερα γύρω από το ιερό⁶. Η έλλειψη αρχαιολογικών τεκμηρίων για το εμπόριο της Δήλου έχει οδηγήσει σε άκαρπες συζητήσεις για τον ρόλο των σωζομένων κτηρίων και χώρων, η πιο γνωστή από τις οποίες είναι η διαμάχη για τη λεγόμενη Αγορά των Ιταλών⁷ και την εικαζόμενη χρήση της ως χώρου στον οποίο γινόταν η αγοραπωλησία δούλων⁸.

Το πρόβλημα

Οι μέχρι τώρα μελέτες σχετικά με την οικονομία της Δήλου έχουν επικεντρωθεί στους δημόσιους χώρους, και η γνώμη μου είναι ότι μέρος της απάντησης βρίσκεται σε ένα χώρο που κανείς δεν έχει εξετάσει μέχρι τώρα: τον ιδιωτικό. Έτσι αντί να αναζητούμε μεγάλης κλίμακας κτήρια για βιοτεχνικές και εμπορικές χρήσεις, η απάντηση μπορεί να βρίσκεται στις μικρής κλίμακας εμπορικές και βιοτεχνικές εγκαταστάσεις οι οποίες ενσωματώθηκαν στον αστικό ιστό της πόλης, και ιδίως στους ιδιωτικούς χώρους των κατοικιών. Πράγματι, η μελέτη των κατοικιών της ύστερης ελληνιστικής περιόδου δείχνει ότι ένας μεγάλος αριθμός ευέλικτων χώρων δημιουργήθηκε σταδιακά για να φιλοξενήσει καταστήματα, εργαστήρια, χώρους αποθήκευσης, και –πολύ πιθανόν– δωμάτια που θα μπορούσαν να νοικιάζονται για να εξυπηρετούν αυτές τις δραστηριότητες. Φαίνεται λοιπόν πως οι ιδιοκτήτες προσαρμόσαν και μετέτρεψαν την οργάνωση των κατοικιών τους, προκειμένου να εντάξουν εμπορικές και βιοτεχνικές δραστηριότητες σε αυτές, αντί να δημιουργήσουν ειδικά κτήρια προκειμένου να εξυπηρετήσουν τις δραστηριότητες αυτές.

Κατ' αντιστοιχία, λοιπόν, αντί για μια αγορά δούλων μεγάλης κλίμακας, όπως μερικοί οραματίστηκαν ότι

ήταν η Αγορά των Ιταλών, μια πρόσφατη μελέτη έδειξε ότι το μέρος όπου οι δούλοι, μαζί με άλλα εμπορεύματα, προσφέρονταν προς πώληση ήταν δίπλα στο λιμάνι κοντά στην Αγορά του Θεοφράστου, που τώρα έχει σκεπαστεί από τη θάλασσα⁹. Εμπορεύματα τοποθετούνταν στο κέντρο ενός κυκλικού υπαίθριου κτίσματος, ένα κύκλος όπως υποδεικνύει η επιγραφή που έφερε η είσοδος στο κτίσμα αυτό, και οι ενδιαφερόμενοι που στέκονταν στην περιφέρεια αυτού του κύκλου μπορούσαν να προσφέρουν την τιμή αγοράς τους.

Η δραστηριότητα του εμπορικού κέντρου δεν θα πρέπει να αξιολογείται με βάση το μέγεθος των κτισμάτων του νησιού. Όπως έχει επισημάνει ο Duchêne, το Λονδίνο είναι ένα από τα πιο σημαντικά κέντρα εμπορικών συναλλαγών πετρελαίου, αλλά δεν βλέπουμε ποτέ πετρελαιοφόρα στον Τάμεση¹⁰. Η Δήλος ήταν κατεξοχήν μέρος συναλλαγών, και κατά πάσα πιθανότητα τα περισσότερα αγαθά δεν εκφορτώνονταν στο νησί. Μόνο η αγορά και πώληση πραγματοποιούνταν στην ξηρά, όπως ήταν η περίπτωση και στην προμοντέρνα πόλη του Χονγκ Κονγκ¹¹. Δεν πρέπει να μας εκπλήσσει το γεγονός ότι δεν υπήρχαν αρκετές αποθήκες μεγάλης κλίμακας στη Δήλο, και θα πρέπει απλά να εξετάσουμε τους τρόπους με τους οποίους η πόλη στέγαζε τις μικρής κλίμακας οικονομικές δραστηριότητες, καθώς και τον μεγάλο αριθμό των επιχειρηματιών που διέρχονταν από αυτή. Αυτός είναι ο σκοπός της μελέτης μου της πόλης της Δήλου και θα παρουσιάσω μέρος των αποτελεσμάτων μου εδώ. Μέσα από την ανάλυση της βαθμιαίας ενσωμάτωσης εμπορικών, βιοτεχνικών και αποθηκευτικών εγκαταστάσεων στις οικίες της υστεροελληνιστικής πόλης της Δήλου, στόχος μου είναι να προβάλω ένα πρώιμο παράδειγμα αστικής οικονομίας, όπου τα καταστήματα και τα εργαστήρια που εντάσσονταν σε ιδιωτικούς χώρους αποτελούσαν μέρος του ευρύτερου εμπορικού και αστικού τοπίου και συμπλήρωναν τους δημόσιους χώρους εμπορικών συναλλαγών.

6. DUCHÈNE - FRAISSE 2001, 95-118· KARVONIS - MALMARY 2009 (218-26) και 2012.

7. Ο όρος «Αγορά των Ιταλιτών» δεν είναι σωστός. Η ορος «Ιταλιώτες» αναφέρεται στους Έλληνες που εγκαταστάθηκαν στις αποικίες της νότιας Ιταλίας. Χρησιμοποιώ τον όρο «Ιταλοί», γιατί αυτός είναι ο πιο διαδεδομένος στην επιστημονική κοινότητα. Ο όρος «Ιταλικοί», *Italici* στα λατινικά, ο οποίος απαντάται σε επιγραφές της Δήλου, αντιπροσωπεύει καλύτερα την ανομοιογενή κοινότητα των Ιταλών στο νησί. Βλ. σχετικά POCETTI

1984, 647· HASENOHR 2007, 222-224· NOCITA 2012, 101-134.

8. Επανεξέταση όλων των επιχειρημάτων από τους MASTINO 2008 και TRÜMPER 2009. Η TRÜMPER (2008 [3-9, 93-8], 2009 [34-49]) προτείνει ότι η Αγορά των Ιταλών ήταν ένα πολυτελές συγκρότημα αναψυχής που περιέκλειε ένα πάρκο.

9. MORETTI et al. 2012.

10. DUCHÈNE 1993, 125.

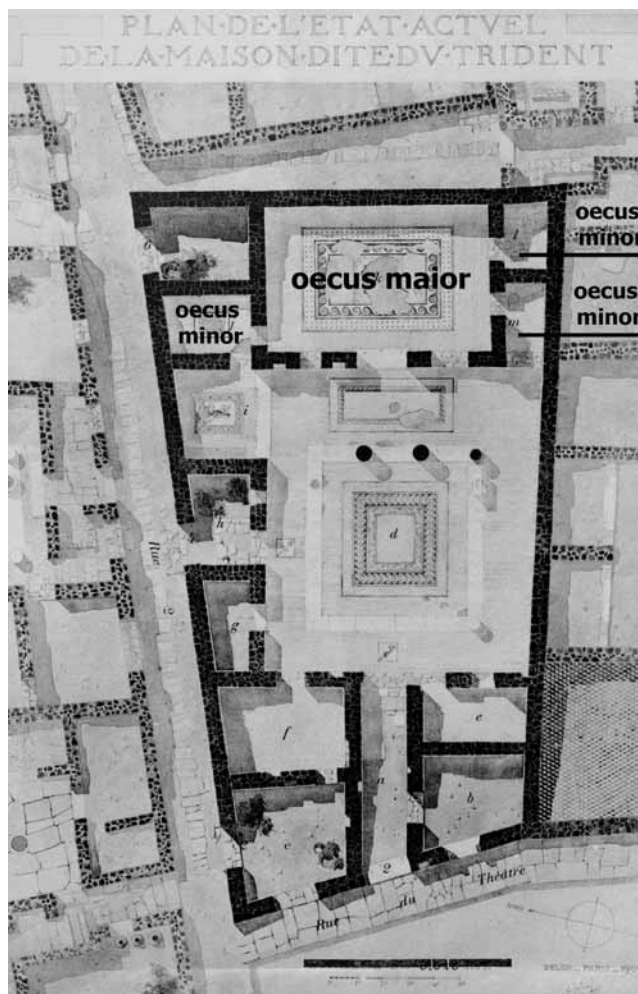
11. HUGHES 1951, 18-23.

Η μελέτη των οικιών της Δήλου

Στις οικίες της υστεροελληνιστικής εποχής τα δωμάτια διατάσσονταν γύρω από μια εσωτερική αυλή. Ο Joseph Chamonard, ο οποίος ανέσκαψε τη Δήλο στις αρχές του 20ού αιώνα και μελέτησε τις οικίες κυρίως στη Συνοικία του Θεάτρου, παρατήρησε ότι τυπική διάταξη των οικιών αποτελούσε ένα μεγάλο πολυτελές δωμάτιο με άμεση πρόσβαση από την αυλή, που καταλάμβανε την μία πλευρά της εσωτερικής αυλής, στο οποίο έδωσε το όνομα *oecus maior* –θα μπορούσαμε να το μεταφράσουμε ως δωμάτιο υψίστης σημασίας. Αυτό το δωμάτιο παρείχε πρόσβαση σε ένα ή δύο μικρότερα δωμάτια, τα λεγόμενα *oeci minores* –τα δωμάτια ήσσονος σημασίας (εικ. 1)¹². Ωστόσο, ενώ η διάταξη αυτή μπορεί να παρατηρηθεί σε ένα μεγάλο αριθμό οικιών της υστεροελληνιστικής Δήλου, δεν συναντάται σε ένα εξίσου μεγάλο αριθμό οικιών. Παρά το γεγονός ότι πρόσφατες μελέτες έχουν προχωρήσει πέρα από αυτές τις πρώτες τυπολογικές αναλύσεις για να συζητήσουν, μεταξύ άλλων, τις μικρότερες και φτωχότερες οικίες¹³, δεν έχουν αναγνωρίσει ότι οι αλλαγές στην αρχιτεκτονική οργάνωση των οικιών ήταν αποτέλεσμα της διείσδυσης των αυξανόμενων οικονομικών δραστηριοτήτων στον αστικό ιστό της Δήλου.

Θα πρέπει να σημειωθεί ότι η μελέτη των οικιών της υστεροελληνιστικής Δήλου έχει επηρεαστεί από τη φύση της αρχαιολογικής έρευνας που έχει διεξαχθεί τον προηγούμενο αιώνα. Η Δήλος ανασκάφηκε στα τέλη του 19ου και στις αρχές του 20ού αιώνα, και όπως σε όλες τις ανασκαφές που έλαβαν χώρα εκείνη την εποχή, η στρωματογραφία των ανασκαφών δεν καταγράφηκε και τα αντικείμενα μελετήθηκαν ξεχωριστά από τα κτίσματα στα οποία βρέθηκαν. Εξαιρέσεις αποτελούν οι οικίες στη συνοικία του Σκαρδανά, που ανασκάφησαν στις δεκαετίες του 1960 και 1970, χάρις στην καταγραφή των ανασκαφικών δεδομένων¹⁴, οι οικίες αυτές δίνουν τη δυνατότητα μελέτης της χρήσης των οικιακών χώρων στην Δήλο κατά την υστεροελληνιστική περίοδο.

Με την εξέταση των καλά τεκμηριωμένων οικιών της συνοικίας του Σκαρδανά και με βάση τις συγκρίσεις με τις οικίες των άλλων συνοικιών, στόχος μου είναι να συνδέσω την αρχιτεκτονική εξέλιξη των οικιών με τη δυνα-

Εικ. 1. Οικία της Τρίαινας (Συνοικία του Θεάτρου), κάτοψη με ενδείξεις των δωματίων *oecus maior* και *oeci minores* (Μ. Ζαρμακούπη με βάση το σχέδιο Α. Gabriel στο Chamonard 1922-24, πίν. 13).

μική φύση της οικονομίας της Δήλου στην ύστερη ελληνιστική περίοδο. Η αναγνώριση των εμπορικών και βιοτεχνικών δραστηριοτήτων μέσα στις οικίες στηρίζεται σε πληροφορίες που παρέχονται από τα ημερολόγια των ανασκαφών, όπως επίσης και από μια αρχιτεκτονική ανάλυση η οποία μου επιτρέπει να διακρίνω ορισμένες επιλογές και να αναγνωρίσω μια αρχιτεκτονική τυπολογία που θα υποστηρίξω ότι σχετίζεται με δραστηριότητες εμπορικού και βιοτεχνικού χαρακτήρα.

12. CHAMONARD 1922–24. Βλ. επίσης BRUNEAU 1995.

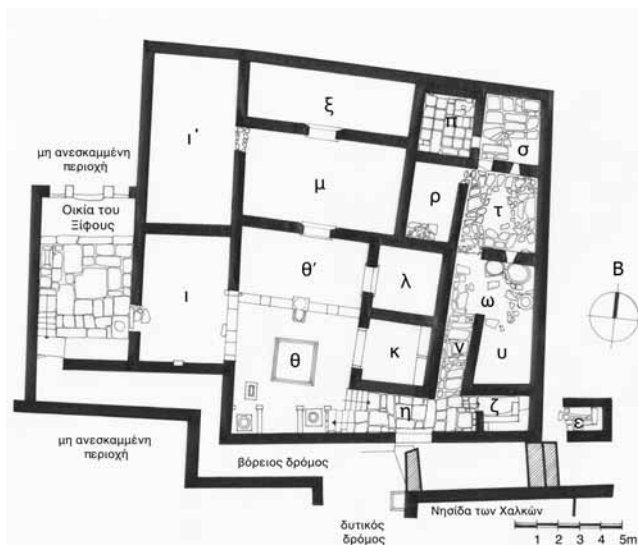
13. TRÜMPER 1998, 2005, 2007 και 2010· TANG 2005, 29-67, 159-179· NEVETT 2010, 63-88.

14. BRUNEAU et al. 1970· SIEBERT 2001.

Η ενσωμάτωση των οικονομικών δραστηριοτήτων στον οικιακό χώρο

Το χαρακτηριστικό παράδειγμα για την ένταξη των οικονομικών δραστηριοτήτων στον ιδιωτικό χώρο είναι η Οικία των Σφραγισμάτων, η οποία καταστράφηκε από πυρκαγιά το 69 π.Χ. και, ως εκ τούτου, τα αρχαιολογικά κατάλοιπά της διατηρήθηκαν ικανοποιητικά¹⁵. Η οικία είχε αρχικά την τυπική οργάνωση που ανέφερα νωρίτερα, με την διάταξη των *oecus maior* και *oecus minor*, και σε μεταγενέστερη φάση τροποποιήθηκε και επεκτάθηκε (εικ. 2). Η ανατολική πλευρά επεκτάθηκε και αναδιοργανώθηκε προκειμένου να φιλοξενήσει ένα κατάστημα και ένα εργαστήριο για σιτηρά, κρασί και ίσως ελαιόλαδο. Ενώ, το δυτικό τμήμα του σπιτιού επίσης διευρύνθηκε και αναδιοργανώθηκε: ο *oecus maior* συνδέθηκε με δωμάτιο της γειτονικής οικίας, ή ίσως κατέλαβε μέρος του δημόσιου χώρου¹⁶.

Σε αυτή τη νέα οργάνωση, σχηματίστηκε συγκρότημα δωματίων (μ-ξ-ι') το οποίο ήταν προσβάσιμο από την αυλή από το δωμάτιο θ'. Αυτό το συγκρότημα δωματίων θα μπορούσε να νοικιαστεί για να φιλοξενήσει μια ξεχωριστή επιχείρηση. Ο μεγάλος αριθμός οστράκων και οι είκοσι αμφορείς που βρέθηκαν στο δωμάτιο

Εικ. 2. Οικία των Σφραγισμάτων στη Συνοικία του Σκαρδανά, δεύτερη φάση, κάτοψη (Μ. Ζαρμακούπη).

λ και το ερμάριο που ήταν τοποθετημένο κατά μήκος του ανατολικού τοίχου του δωματίου κ δείχνουν ότι οι χώροι αυτοί χρησιμοποιούνταν για αποθήκευση. Αυτή η αποθήκευση θα μπορούσε να υπηρετήσει τις δραστηριότητες που λάμβαναν χώρα στο γειτονικό συγκρότημα δωματίων (μ-ξ-ι'), το κατάστημα και το εργαστήριο στο ανατολικό τμήμα της οικίας (π-ρ-σ-τ-υ) ή την κατοικία του άνω όροφου. Στα κατάλοιπα του άνω ορόφου βρέθηκε ένα προσωπικό αρχείο 16.000 σφραγισμάτων, από το οποίο ονομάστηκε η οικία¹⁷. Τα περισσότερα σφραγίσματα φέρουν ονόματα γνωστών Ιταλών της Δήλου, γεγονός που υποδηλώνει ότι οι ιδιοκτήτες ήταν Ιταλοί τραπεζίτες και έμποροι. Δύο προτομές που προέρχονταν από τον άνω όροφο (A7258, A7259) θα μπορούσαν να είναι οι περίφημοι Ρωμαίοι τραπεζίτες Lucius Aufidius Bassus, πατέρας και γιος¹⁸.

Η αρχαιολογική τεκμηρίωση ενός καταστήματος και ενός εργαστηρίου στην περίπτωση της οικίας των Σφραγισμάτων υποδεικνύει το είδος των πληροφοριών που μας λείπει σε άλλες οικίες της Δήλου. Επιπλέον, η εξαιρετική περίπτωση της διατήρησης των σφραγισμάτων που προέρχονταν από τον άνω όροφο αποδεικνύει πόσο παραπλανητικό μπορεί να είναι το ισόγειο μιας οικίας, που στις περισσότερες φορές διατηρείται χωρίς κατάλοιπα από τον άνω όροφο. Παρατηρούμε εδώ ότι, αν και ο περιορισμένος χώρος του ισόγειου εξυπηρετεί ένα εργαστήριο και ένα κατάστημα, στον πάνω όροφο στεγάζεται μια πολύ επιτυχημένη επιχείρηση ενός τραπεζίτη, ο οποίος εμπλέκεται στο εμπόριο της Δήλου.

Παρόμοιες τροποποιήσεις στην αρχική οργάνωση των οικιών, που σε μία πρώτη φάση παρουσίαζαν την τυπική διάταξη *oecus maior* και *oecus minor*, μπορεί να σημειωθεί σε μια σειρά από οικίες και θα επικαλεστώ ένα παράδειγμα από τη Συνοικία του Σταδίου, η οποία βρίσκεται στο βορειοανατολικό τμήμα του νησιού, την Οικία ΙΔ. Στην περίπτωση αυτή, το ισόγειο της οικίας παρουσίαζε δύο παρακείμενα *oeci maiores*, τα οποία χωρίστηκαν σε μικρότερες αίθουσες σε μεταγενέστερη οικοδομική φάση. Στη νέα διάταξη, σχηματίστηκαν δύο συγκροτήματα δωματίων, τα οποία ήταν προσβάσιμα από την αυλή (εικ. 3-4)¹⁹.

Οι αλλαγές στην αρχιτεκτονική οργάνωση των οικιών αυτών μας επιτρέπουν να εντοπίσουμε κάποιες επι-

15. SIEBERT 2001, 85-98.

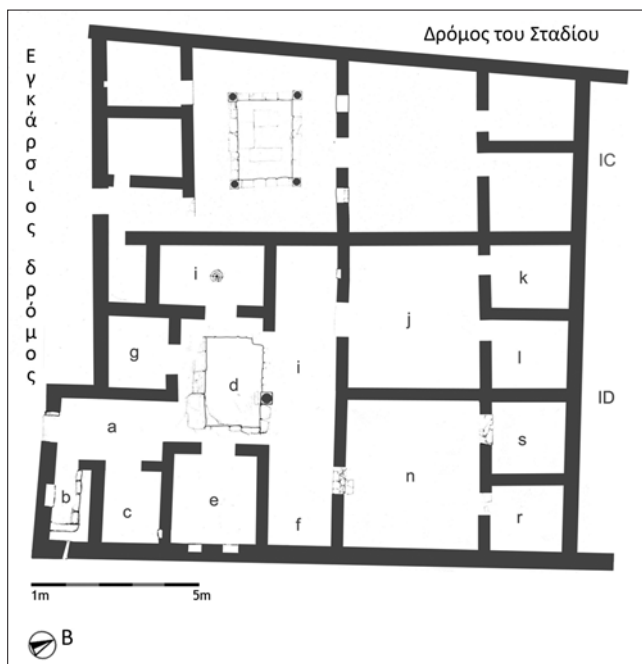
16. SIEBERT 2001, 93-94· SIEBERT 1976, 801, 803, εικ. 6-8.

17. BOUSSAC 1988, 1992 και 1993· STAMPOLIDIS 1992· AUDA - BOUSSAC 1996.

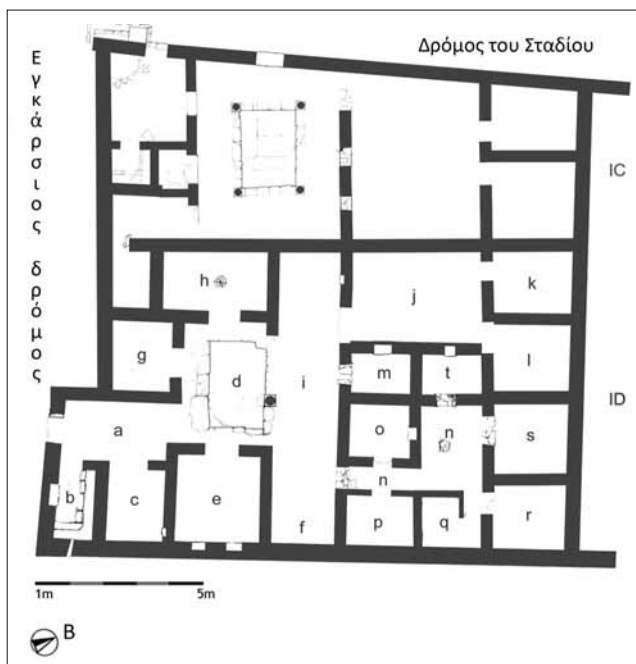
18. HERMARY et al. 1996, 218-19. Ο Rauh (1993, 217-218) προτείνει ότι οι προτομές αναπαριστούν τους Ρωμαίους τραπεζίτες Lucius Aufidius Bassus, maior et minor.

19. Βλ. σχετικά ΖΑΡΜΑΚΟΥΠΗ 2013.

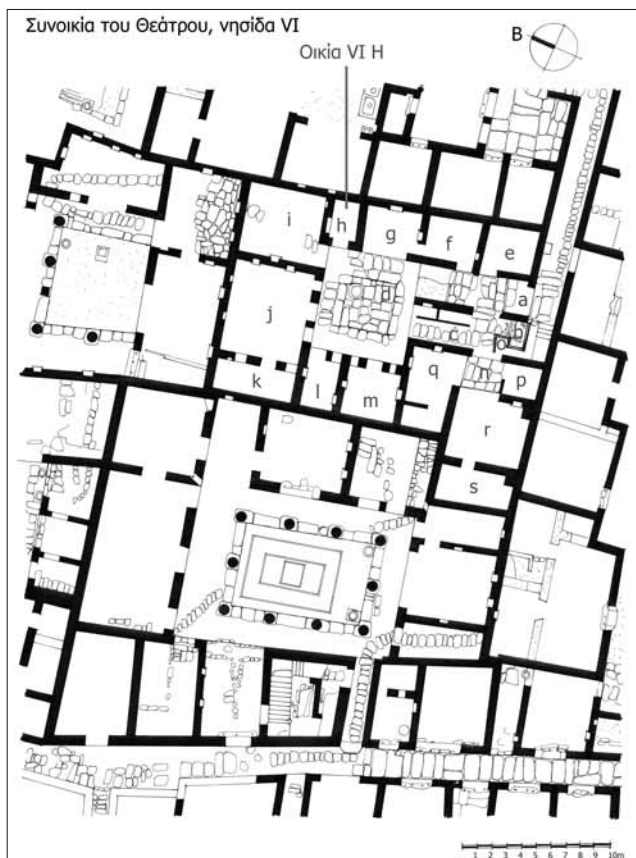
Εικ. 3. Οικία ID στη Συνοικία του Σταδίου, πρώτη φάση (Μ. Ζαρμακούπη).

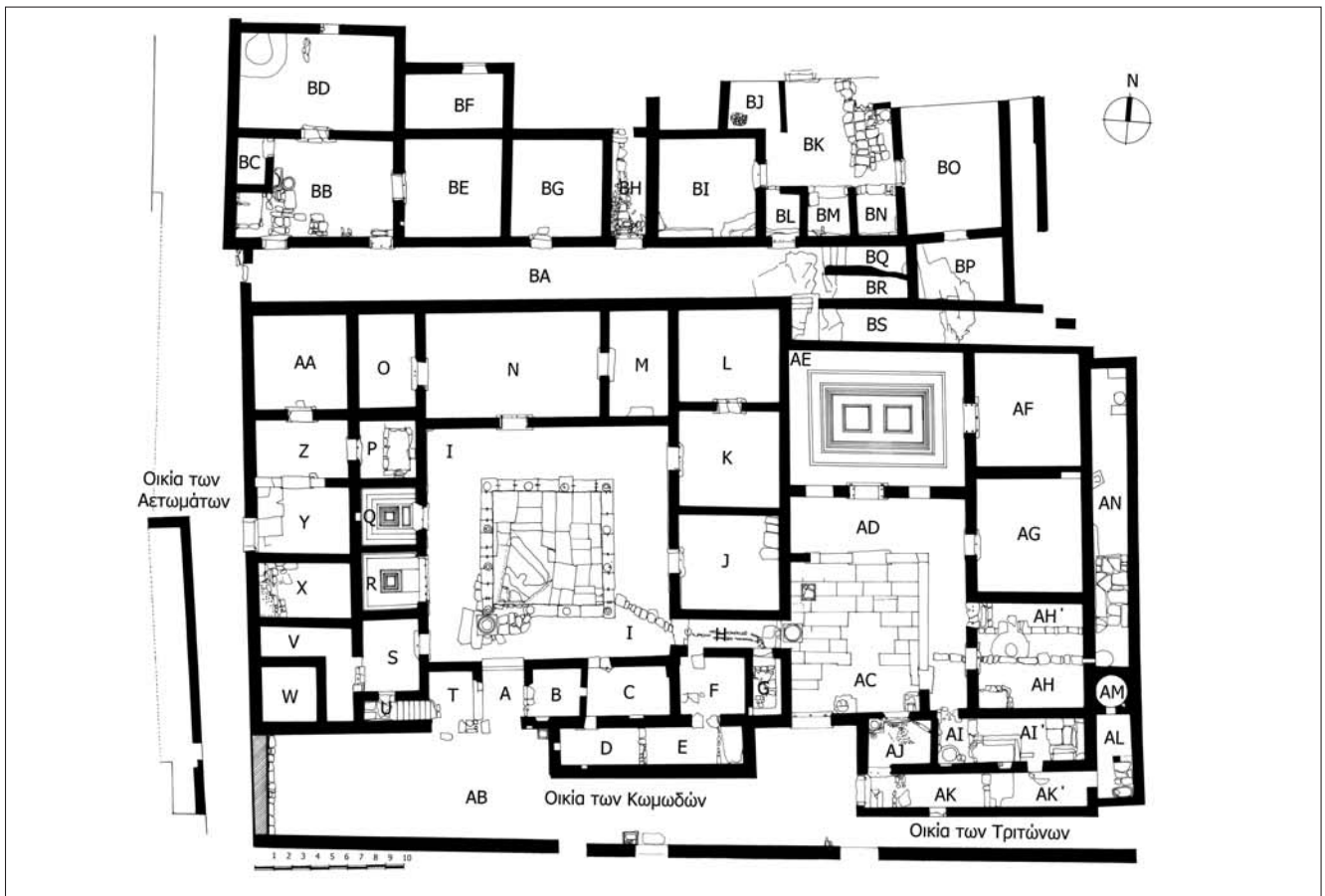
Εικ. 4. Οικία ID στη Συνοικία του Σταδίου, δεύτερη φάση (Μ. Ζαρμακούπη).

λογές και, ενδεχομένως, μια αρχιτεκτονική διάταξη, η οποία θα υποστηρίξω ότι συνδέεται με οικονομικές δραστηριότητες. Παρατηρούμε ότι οι αλλαγές που πραγματοποιούνται σε μεταγενέστερο στάδιο δημιουργούν συγκροτήματα δωματίων που μπορούν να λειτουργήσουν ανεξάρτητα. Αυτά τα συγκροτήματα δωματίων θα μπορούσαν να φιλοξενήσουν εμπορικές και βιοτεχνικές δραστηριότητες, όπως επίσης και αποθηκευτικούς χώρους, που ενδεχομένως θα μπορούσαν να ενοικιαστούν. Επιπλέον, είναι σημαντικό να σημειωθεί ότι οι οικίες είχαν αρχικά σχεδιαστεί με την τυπική διάταξη *oecus maior* και *oecus minor*, η οποία στη συνέχεια τροποποιήθηκε για να σχηματιστούν αυτά τα συγκροτήματα δωματίων.

Μια παραλλαγή αυτής της σχεδιαστικής απόφασης ήταν να κρατηθεί η αρχική οργάνωση και να επεκταθεί η οικία, προκειμένου να προστεθεί ένα συγκρότημα δωματίων. Θα επικαλεστώ ένα παράδειγμα από τη Συνοικία του Θεάτρου, την Οικία VI Η (εικ. 5). Η αρχική οργάνωση της οικίας διατηρήθηκε, και προσκλήθηκε μια περιοχή της γειτονικής οικίας για να σχηματιστεί ένα συγκρότημα τεσσάρων δωματίων (p-q-r-s), που ήταν προσβάσιμο από το δωμάτιο (n) δίπλα στην κεντρική είσοδο της οικίας. Σε ορισμένες περιπτώσεις, τέτοιες προσθήκες κατελάμβαναν τους δημόσιους χώρους. Για παράδειγμα, τα μικρά δωμάτια που προστέθηκαν σε με-

Εικ. 5. Οικία VI Η στη Συνοικία του Θεάτρου, κάτοψη (Μ. Ζαρμακούπη).

Εικ. 6. Νησίδα των Κομωδών στη Συνοικία του Σκαρδανά, κάτοψη (Μ. Ζαρμακούπη).

ταγενέστερη φάση στην οικία των Κομωδών (δωμάτια D και E) και στην οικία των Τριτώνων (δωμάτια ΑΙ-ΑΙ'-ΑJ-ΑK-ΑK'-ΑL-ΑM-ΑN) στη Συνοικία του Σκαρδανά, έτσι ώστε να φιλοξενήσουν εργαστήρια και αποθηκευτικούς χώρους, κατέλαβαν μέρος του δρόμου (εικ. 6)²⁰.

Μια άλλη επιλογή ήταν να διατηρηθεί η εσωτερική οργάνωση των οικιών και απλά μερικοί από τους χώρους της οικίας να εξυπηρετήσουν τις εμπορικές και βιοτεχνικές δραστηριότητες όπως επίσης και τις ανάγκες αποθήκευσης. Για παράδειγμα, κάποιες οικίες διατήρησαν την αρχιτεκτονική τους οργάνωση και μετατράπησαν σε ένα εργαστήριο παραγωγής αρωμάτων (π.χ. οικία ΙB στη συνοικία του Σταδίου²¹), σε ένα εργαστήριο παραγωγής λαδιού (π.χ. Οικία ΙΙΙ Ο στη Συνοικία του Θεάτρου²²) και σε ένα εργαστήριο κεραμικής (Οικία VI Β στη Συνοικία του Θεάτρου²³). Σε αυτές τις περιπτώσεις, οι ιδιοκτήτες χρησιμοποίησαν τον διαθέσιμο χώρο

για να εξυπηρετήσουν τις ανάγκες τους και δεν υπήρχε αρχιτεκτονική αναδιοργάνωση.

Προκειμένου λοιπόν να ικανοποιήσουν την αυξανόμενη ανάγκη για χώρους που να εξυπηρετούν τις εμπορικές και βιοτεχνικές δραστηριότητες όπως επίσης και για χώρους αποθήκευσης, οι ιδιοκτήτες των οικιών χρησιμοποίησαν δύο λύσεις. Η πρώτη ήταν να διατηρήσουν την αρχική αρχιτεκτονική οργάνωση των οικιών στο ισόγειο, και να χρησιμοποιήσουν μέρος ή το σύνολο των διαθέσιμων χώρων για τέτοιες χρήσεις. Η δεύτερη λύση ήταν να τροποποιήσουν την αρχική οργάνωση του ισόγειου των οικιών. Στην περίπτωση αυτή, τα μεγαλύτερα δωμάτια του ισόγειου, τα τυπικά *oeci maiores* και *oeci minores*, τεμαχίστηκαν, σχηματίζοντας μικρότερα δωμάτια, και μερικές φορές προστέθηκαν επιπλέον χώροι στις οικίες, καταλαμβάνοντας περιοχές των γειτνιαζόντων οικιών ή δρόμων, έτσι ώστε να σχηματιστούν συγ-

20. BRUNEAU et al. 1970, 37-39, 98-100.

21. PLASSART 1916, 166-174· BRUN 1999.

22. BRUN - BRUNET 1997, 586-589· TRÜMPER 2003, 157.

23. CHAMONARD 1922-24, 1:53, 214, 221· LAUMONIER 1956, 18-19· DEONNA 1948, 69, 72-73· TRÜMPER 1998, 292.

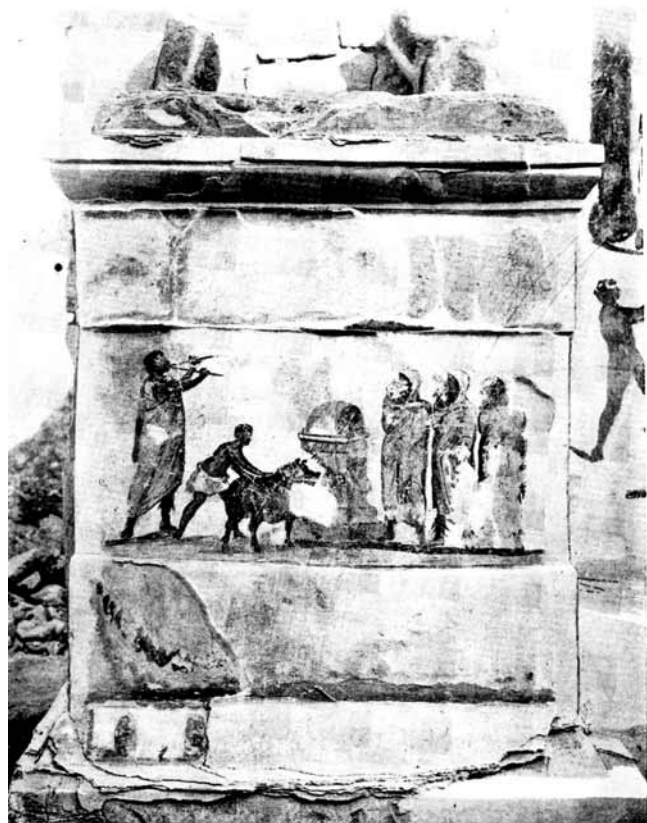
κροτήματα δωματίων. Με τη μετατροπή της αρχικής οργάνωσης των οικιών, οι ιδιοκτήτες δημιούργησαν νέες αρχιτεκτονικές συνθέσεις για να φιλοξενήσουν εμπορικές και βιοτεχνικές δραστηριότητες που θα τους αποφέρουν κέρδος²⁴.

Η ταυτότητα των ιδιοκτητών

Ένα σημαντικό στοιχείο για την κατανόηση αυτής της εξέλιξης του εμπορικού τοπίου της Δήλου είναι η ταυτότητα των ιδιοκτητών των οικιών. Όπως αναφέρθηκε, η πλειονότητα των νέων κατοίκων της Δήλου στην ύστερη ελληνιστική περίοδο ήταν από την Ιταλική χερσόνησο και είναι ενδιαφέρον ότι οι οικίες όπου παρατηρούμε τη δεύτερη λύση –συγκεκριμένα την αναδιοργάνωση του ισόγειου, προκειμένου να φιλοξενηθούν οικονομικές δραστηριότητες– ανήκαν σε Ιταλούς εμπόρους.

Πώς μπορούμε να διακρίνουμε την ταυτότητα των ιδιοκτητών των οικιών; Αν και η αρχιτεκτονική των οικιών δεν προδίδει την καταγωγή των ιδιοκτητών, οι οικίες των Ιταλών εμπόρων διακρίνονται σαφέστερα από τις οικίες άλλων εθνολογικών ομάδων από τους βωμούς που λατρεύονταν οι Λάρητες –τα πνεύματα προστασίας– των σταυροδρομιών (*Lares Compitales*), οι οποίοι κοσμούσαν τις εισόδους τους (εικ. 7)²⁵. Στις τοιχογραφίες των βωμών απεικονίζονται ανθρώπινες φιγούρες που είναι σαφώς Ιταλοί: φορούν τήβεννο και καλτίους, τα τυπικά ρωμαϊκά υποδήματα, και θυσιάζουν με καλυμμένο κεφάλι κατά το ρωμαϊκό έθιμο (*ritus romanus*). Τα ονόματα που είναι χαραγμένα κάτω από τις παραστάσεις αυτές υποδεικνύουν ότι είναι δούλοι και απελεύθεροι, κυρίως από την Ανατολική Μεσόγειο. Η πιο πιθανή ερμηνεία είναι ότι ήταν δούλοι και απελεύθεροι Ιταλοί, και ορισμένοι από αυτούς τους απελεύθερους πρέπει να διαχειρίζονταν τις υποθέσεις των πατρώνων τους, των αλλοτινών αφεντικών τους, στη Δήλο –για παράδειγμα, οι απελεύθεροι του Κόιντου Τύλλιου ανήγειραν ένα άγαλμα προς τιμήν του πάτρωνά τους στην Οικία IC στη Συνοικία του Σταδίου (ID 1802)²⁶.

Οι επιγραφικές πηγές από την περίοδο αυτή αποκάλυπτουν ότι οι περισσότεροι Ιταλοί στη Δήλο προέρχονταν από τη Ρώμη, το Λάτιο και την Καμπανία, και μερικοί ήρθαν από τις ελληνικές πόλεις της νότιας Ιταλίας²⁷. Παρότι η γεωγραφική τους προέλευση είναι η ίδια, το νομικό τους καθεστώς δεν είναι: Ρωμαίοι πολί-

Εικ. 7. Βωμός των Λαρήτων των σταυροδρομιών στην είσοδο της Οικίας IC στη συνοικία του Σταδίου (πρβλ. κάτοψη της οικίας στην εικ. 4) (Plassart 1916, 177, εικ. 11).

τες αναμειγνύονται με Ιταλιώτες και συμμάχους. Από τον τρόπο που οι Ιταλοί και οι Ρωμαίοι αναφέρονται στις επιγραφές, φαίνεται ότι ο όρος *Ρωμαίος* είχε μια πολύ ευρεία έννοια. Σε ορισμένες περιπτώσεις ο όρος *Ρωμαίος* χρησιμοποιείτο για να χαρακτηρίσει έναν Ρωμαίο πολίτη, αλλά σε άλλες χρησιμοποιείτο για να χαρακτηρίσει κάποιον που απλά η προέλευση του ήταν από την Ιταλία. Φαίνεται ότι ορισμένοι Ιταλοί αυτοαποκαλούνταν *Ρωμαίοι* επειδή έτσι αναγνωρίζονταν πιο εύκολα από την ευρύτερη κοινότητα της Δήλου. Τα επαγγελματικά συμφέροντα συνένωναν Ρωμαίους και Ιταλούς στη Δήλο κάτω από την ετικέτα «Ρωμαίοι», όχι ως Ρωμαίους πολίτες αλλά ως εθνολογική ομάδα. Αυτή η εθνολογική ομάδα διακρινόταν από την κοινή γεωγραφική καταγωγή, την Ιταλία, και η ταυτότητά της προσδιοριζόταν σε σχέση και αντιπαράθεση με τις άλλες

24. Βλ. σχετικά ZARMAKOUPH 2013β.

25. Βλ. σχετικά BULARD 1926· BEZERRA DE MENESES - SARIAN 1973· HASENOHR 2003 (ειδικά 219-223)· STEK 2008, 115-116· FLOWER 2017, 175-191.

26. PLASSART 1916, 207.

27. SOLIN 1982, 111-117.

εθνολογικές ομάδες που δραστηριοποιούνταν στη Δήλο –για παράδειγμα, τους εφοπλιστές, τους τραπεζίτες και τους εμπόρους από τη Βηρυττό. Θεωρούμενοι ως *Ρωμαίοι* από τους άλλους κατοίκους του νησιού, οι Ιταλοί χρησιμοποιούσαν κατ' αυτόν τον τρόπο τη ρωμαϊκή ταυτότητα που ήταν γι' αυτούς χρήσιμη²⁸.

Είναι πολύ πιθανό ότι η ρωμαϊκή λατρεία των προστατευτικών πνευμάτων των σταυροδρομιών –τα *Com-pitalia*– τιμήθηκε από τους Ιταλούς που εγκαταστάθηκαν αρχικά στη Δήλο, επειδή επέτρεψε τη συνεστίαση αυτής της κοινωνικά ετερογενούς ομάδας. Αυτή η ομάδα αποτελείτο επίσης από δούλους και απελευθέρους ελληνικής και ανατολικής προέλευσης που εκπροσωπούσαν τους πατρónους τους, οι οποίοι παρέμεναν στην Ιταλία. Η υιοθέτηση της λατρείας των Λαρήτων των σταυροδρομιών, η οποία σχετιζόταν με τη Ρώμη, συνένωσε αυτή την κοινωνικά ετερογενή ομάδα ως μια εθνολογικά ιταλική ομάδα και λειτούργησε ως μέσο αυτοεπιβεβαίωσής της²⁹.

Και ενώ οι προσόψεις των σπιτιών των Ιταλών εμπόρων, με την αναφορά στη λατρεία των Λαρήτων, υπογράμιζαν την ταυτότητά τους, οι εσωτερικοί χώροι των σπιτιών τους διαμορφώθηκαν έτσι ώστε να εξυπηρετούν τις οικονομικές τους ανάγκες. Η αναδιοργάνωση του ισόγειου των οικιών σε μια μεταγενέστερη φάση για να φιλοξενούν οικονομικές δραστηριότητες συνοδεύεται συχνά με την προσθήκη ενός ορόφου, όπου μεταφέρεται η πολυτελής κατοικία του ιδιοκτήτη –αυτή είναι η περίπτωση τόσο για την Οικία των Σφραγισμάτων στη Συνοικία του Σκαρδανά, όσο και για την Οικία ID στη Συνοικία του Σταδίου.

Είναι ενδιαφέρον ότι οι οικίες όπου παρατηρούμε αυτό το συνδυασμό ανήκαν σε Ιταλούς εμπόρους και νομίζω ότι αυτό δεν ήταν τυχαίο. Ενώ η αναδιάταξη του ισόγειου υποδεικνύει τον τρόπο με τον οποίο φιλοξενήθηκαν οι οικονομικές δραστηριότητες του ιδιοκτήτη, ο συνδυασμός των οικονομικών δραστηριοτήτων στο ισόγειο με μια πολυτελή κατοικία στον όροφο υποδηλώνει τον τρόπο με τον οποίο εξυπηρετούνταν οι ανάγκες του ιδιοκτήτη για κοινωνική προβολή. Με την προσθήκη πολυτελών διαμερισμάτων κατοίκησης και χώρων υποδοχής πάνω από ένα ισόγειο που εξυπηρετούσε οικονομικές δραστηριότητες, οι Ιταλοί έμποροι κατάφεραν δύο πράγματα: είχαν κέρδη και ταυτόχρονα

κατεδείκνυαν τα κέρδη τους στους πελάτες τους, οι οποίοι θα αντιλαμβάνονταν την πολυτελή κατοικία από την αυλή του ισόγειου. Αυτή η συνένωση κερδοφόρων εγκαταστάσεων και πολυτελών χώρων κατοίκησης είναι μια γνωστή σχεδιαστική πρακτική των Ρωμαίων. Την παρατηρούμε σε αστικές και εξοχικές κατοικίες της Ιταλίας –που χρονολογούνται λίγο αργότερα, περίπου μετά τα μέσα του 1ου αι. π.Χ. Στις ρωμαϊκές επαύλεις, για παράδειγμα, πολυτελείς χώροι συνδέθηκαν με αγροτικές εγκαταστάσεις (εικ. 8)³⁰. Όπως παρατήρησε ο Nicholas Purcell, η γεωργία και η κομψότητα ήταν για τους Ρωμαίους «εναλλακτικοί τρόποι αυτοπροβολής»³¹. Σε αυτό το πλαίσιο θα πρέπει να κατανοήσουμε τη νέα οργάνωση των οικιών των Ιταλών εμπόρων στη Δήλο. Ενώ το ισόγειο στέγαζε τις οικονομικές τους δραστηριότητες, οι πολυτελείς χώροι κατοίκησης στον όροφο ικανοποιούσαν τις κοινωνικές φιλοδοξίες τους και την ανάγκη τους για αυτοπροβολή. Με τον τρόπο αυτό, οι οικίες των Ιταλών εμπόρων στη Δήλο παρέχουν ένα πρώιμο παράδειγμα για τον συνδυασμό μιας πολυτελούς οικίας με εγκαταστάσεις που εξυπηρετούν οικονομικές δραστηριότητες –έναν συνδυασμό που γνωρίζουμε από μεταγενέστερα παραδείγματα στην Ιταλία και στις επαρχίες.

Φαίνεται ότι η νέα αρχιτεκτονική οργάνωση των οικιών πρόβαλε σχεδιαστικά την ταυτότητα των Ιταλών στη Δήλο. Για τους Ιταλούς, οι οποίοι αυτοπροσδιορίζονταν ως *Ρωμαίοι*, προκειμένου να εξασκήσουν ευκολότερα τις οικονομικές τους δραστηριότητες στη Δήλο, η διαμόρφωση της κοινωνικής τους ταυτότητας σε σχέση με τις οικονομικές δραστηριότητές τους ήταν πολύ σημαντική. Η νέα διάταξη των σπιτιών υπογράμμισε τους οικονομικούς δεσμούς της εθνικής τους ομάδας και με τον τρόπο αυτό συνδέθηκε η κοινωνική τους θέση με τις επαγγελματικές τους δραστηριότητες. Χρησιμοποιώντας μια διάσταση της ρωμαϊκής ταυτότητας που ήταν χρήσιμη σε αυτούς, οι Ιταλοί και οι Ρωμαίοι εκμεταλλεύτηκαν την ευέλικτη οικονομία της Δήλου και την ίδια στιγμή διαμόρφωσαν την ταυτότητά τους, η οποία εξαρτιόταν σε μεγάλο βαθμό από τις οικονομικές τους δραστηριότητες.

Δεν μπορούμε να πούμε αν η κοινότητα των Ιταλών, ή άλλων κοινωνικών ομάδων, όπως οι εφοπλιστές, τραπεζίτες και έμποροι από τη Βηρυττό, σχημάτιζαν μια

28. Βλ. σχετικά HASENOHR 2007· ADAMS 2002, 2003, 642-686.

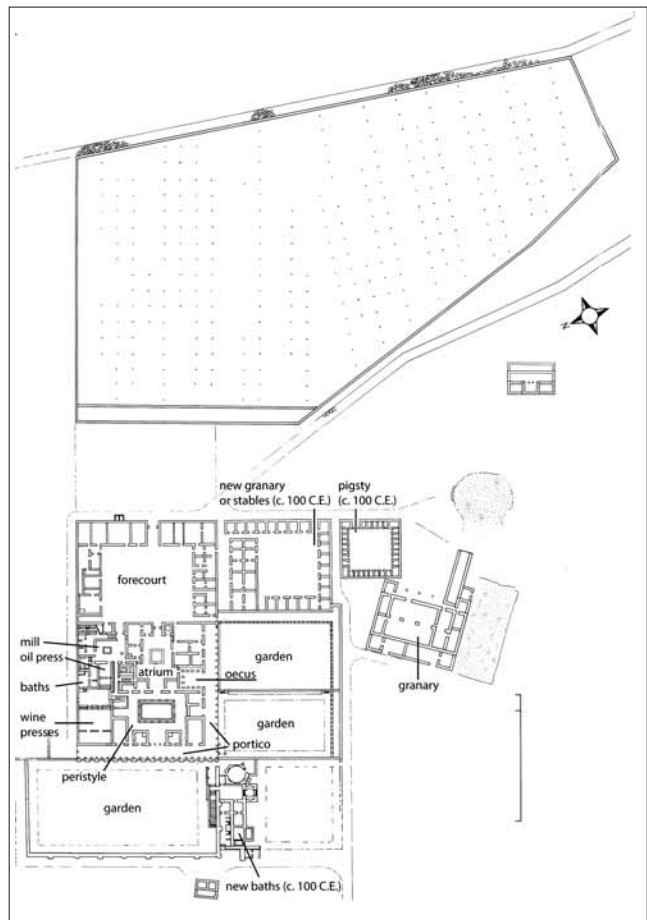
29. Βλ. σχετικά HASENOHR 2007, 228-229.

30. Βλ. σχετικά ZARMAKOUPH 2014α, 364-370.

31. Purcell 1995, 152.

ορισμένη ελίτ που περιλάμβανε τους πλουσιότερους εμπόρους της Δήλου –μια élite négociante– του είδους που συναντούμε στα μεγάλα λιμάνια του 17ου και 18ου αιώνα στην Ευρώπη³². Η μελέτη τόσο της αρχιτεκτονικής των οικιών, όσο και των επιγραφών υποδεικνύει, ωστόσο, την εμφάνιση μιας εύπορης κοινωνικής ομάδας, η οποία ακόμη και αν νομικά δεν ανήκει στην ελίτ, εκδηλώνεται στο δημόσιο όσο και στον ιδιωτικό χώρο με συγκρίσιμους τρόπους. Μια πρόσφατη μελέτη από τον Emmanuel Mayer χρησιμοποίησε τον όρο «μεσαία τάξη» για να περιγράψει μια συγκρίσιμη εύπορη κοινωνική ομάδα την περίοδο της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, την οποία ο Mayer συνέλαβε ως την κινητήρια δύναμη πίσω από την ανάπτυξη και την κατανάλωση ορισμένων εκφράσεων της ρωμαϊκής τέχνης³³. Η ερμηνεία του δημιουργήσε έντονες αντιδράσεις λόγω του αναχρονισμού του όρου «μεσαία τάξη»³⁴. Ο όρος ίσως να μην είναι κατάλληλος, αλλά η κατάσταση που περιγράφει ο Mayer δεν είναι πλασματική. Προτείνω ότι στη Δήλο συναντούμε ένα πρώιμο παράδειγμα μιας εύπορης κοινωνικής ομάδας, αντίστοιχης των μεταγενέστερων κοινωνικών ομάδων της Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας, που εκδηλώνεται τόσο στον δημόσιο όσο και στον ιδιωτικό χώρο με ξεχωριστό και ευδιάκριτο τρόπο.

Για τους Ιταλούς και τους Ρωμαίους της Δήλου, ο συνδυασμός μιας πολυτελούς οικίας με οικονομικές δραστηριότητες όχι μόνο εξυπηρετούσε τα επαγγελματικά τους συμφέροντα, αλλά επίσης υποδήλωνε με αρχιτεκτονικούς όρους την κοινωνική τους ταυτότητα που εξαρτιόταν από τις επαγγελματικές τους δραστηριότητες. Ταυτόχρονα, οι βωμοί των Λαρήτων των σταυροδρομιών, που βρίσκονταν δίπλα από την είσοδο των οικιών τους, καθιστούσαν αισθητή την παρουσία της εθνικής αυτής ομάδας –και των οικονομικών της δραστηριοτήτων– στο εμπορικό τοπίο της Δήλου. Τα Compitalia ήταν η γιορτή προς τιμήν των Λαρήτων –των προστατευτικών θεοτήτων των οδών και των διασταυρώσεων–, που ενίσχυαν τους δεσμούς της γειτονιάς. Εορταζόταν τόσο σε ιδιωτικό επίπεδο, με θυσίες στους βωμούς δίπλα στις εισόδους των οικιών, όσο και σε δημόσιο επίπεδο, με μια κοινή θυσία των Ιταλών στον ναό των Λαρήτων στην Αγορά των

Εικ. 8. Έπαυλη στο Σεττεφινέστρε (Ετρουρία), κάτοψη (Μ. Ζαρμακούπη με βάση το σχέδιο των Carandini και Rosella 1985).

Κομπεταλιαστών³⁵. Η παρουσία των τοιχογραφιών σχετικά με τη γιορτή των Λαρήτων, που κοσμούσαν τους τοίχους και βωμούς δίπλα στις εισόδους των οικιών, είναι αισθητή στο αστικό τοπίο της Δήλου. Αυτές οι τοιχογραφίες υπογράμιζαν όχι μόνο την ταυτότητα της εθνικής ομάδας στο εμπορικό τοπίο της Δήλου, αλλά επίσης ενίσχυαν τους δεσμούς της κοινότητας αυτής με τις οικονομικές δραστηριότητες που λάμβαναν χώρα στην Αγορά των Κομπεταλιαστών, μία από τις δύο σημαντικές δημόσιες εμπορικές αγορές της Δήλου, όπου βρισκόταν το δημόσιο μνημείο των Λαρήτων.

32. Βλ., για παράδειγμα, τους πλούσιους εμπόρους του Σαιν-Μαλό: LESPAGNOL 1997, 71-117, 733-786.

33. MAYER 2012.

34. Για παράδειγμα, NOREÑA 2013.

35. Βλ. σχετικά HASENOHR 2003.

Η πόλη και ο λιμένας

Ουσιαστικά, τα σπίτια των Ιταλών εμπόρων στη Δήλο παρουσιάζουν ένα πρώιμο παράδειγμα του συνδυασμού πολυτελών χώρων κατοίκησης με οικονομικές δραστηριότητες που τόσο καλά γνωρίζουμε από λίγο μεταγενέστερα παραδείγματα στην Ιταλία. Είναι πιθανό ότι κάποιος από τους αποθηκευτικούς χώρους στο εσωτερικό των οικιών δεν εξυπηρετούσαν μόνο τις ανάγκες της μικρο-οικονομίας του νησιού, αλλά συμπλήρωναν επίσης τις ανάγκες για αποθήκευση των εμπορευμάτων που διέρχονταν από τη Δήλο. Η μελέτη των καταστημάτων στη συνοικία του Θεάτρου από τον Παύλο Καρβώνη και τον Jean-Jacques Malmary έχει υποδείξει ότι οι εσωτερικοί χώροι των καταστημάτων που βρίσκονταν σε άμεση γειτνίαση με το λιμάνι εξοπλίστηκαν με ράφια και πατάρια σε μεταγενέστερες φάσεις, προκειμένου να δημιουργήσουν επιπλέον αποθηκευτικούς χώρους³⁶. Οι οικίες που εξετάσαμε ήταν, επίσης, σε μικρή απόσταση από τις πλησιέστερες λιμενικές εγκαταστάσεις. Ομοίως, λοιπόν, οι αλλαγές στην αρχιτεκτονική οργάνωση θα μπορούσαν να έχουν γίνει για να δημιουργηθούν επιπλέον αποθηκευτικοί χώροι, οι οποίοι θα συμπλήρωναν τις ανάγκες για αποθήκευση³⁷.

Δεν θα πρέπει, όμως, να υπερβάλλουμε σχετικά με την σημασία και την κλίμακα των οικονομικών δραστηριοτήτων και των αποθηκευτικών χώρων στις οικίες. Το γεγονός ότι οι ιδιοκτήτες ενσωμάτωσαν οικονομικές δραστηριότητες και αποθήκευσαν τα προϊόντα τους στον οικο τους είναι –φυσικά– μια δευτερεύουσα συνέπεια της λειτουργίας του εμπορικού κέντρου της Δήλου, και όχι οργανικό μέρος του. Είναι στην πραγματικότητα η λειτουργία του λιμανιού και των αγορών του, που επέτρεψε στους κατοίκους της Δήλου να αναπτύξουν οικονομικές δραστηριότητες στις οικίες τους. Τα καταστήματα και εργαστήρια που ενσωματώθηκαν σταδιακά στις οικίες της Δήλου παρέχουν τις ενδείξεις για μια οικονομία μικρής κλίμακας που λειτουργούσε παράλληλα με το εμπορικό κέντρο της Δήλου και αναπτύχθηκε λόγω της ύπαρξης και της ακμής του.

Η αστική οικονομία της Δήλου

Η αστική και οικονομική ανάπτυξη που η Δήλος υπέστη κατά την περίοδο αυτή ήταν πραγματικά απρόβλεπτη για τους κατοίκους της Δήλου. Ακόμη και οι νεότερες γειτονιές δεν ήταν επαρκείς για να φιλοξενήσουν τον

αυξανόμενο πληθυσμό και τις μικρής κλίμακας οικονομικές δραστηριότητες που αναπτύχθηκαν στο νησί λόγω της λειτουργίας του εμπορικού κέντρου. Η συνοικία του Σκαρδανά χτίστηκε γύρω στο 130 π.Χ. και η συνοικία του Σταδίου προς τα τέλη του 1ου αι. π.Χ. Η λεηλασία του νησιού από τους πειρατές του Αθηνόδωρου το 69 π.Χ. παρέχει την τελική ημερομηνία κατοίκησης των δύο συνοικιών. Οι πολυάριθμες αλλαγές στην οργάνωση των εσωτερικών χώρων των οικιών, οι οποίες πραγματοποιήθηκαν σε διάστημα 60 ετών στην περίπτωση της συνοικίας του Σκαρδανά και 40 ετών στην περίπτωση της συνοικίας του Σταδίου, υποδεικνύουν τη συνεχή προσπάθεια των κατοίκων να εκμεταλευτούν όσο το δυνατόν καλύτερα τους διαθέσιμους χώρους κοντά στο λιμάνι. Αυτές οι αλλαγές εφαρμόστηκαν ως απάντηση στην ανάγκη για εγχώριες εμπορικές και βιοτεχνικές δραστηριότητες, η κλίμακα των οποίων δεν είχε προβλεφθεί.

Τίποτα δεν θα μπορούσε, πράγματι, να προβλέψει τη μεγάλη αστική και οικονομική ανάπτυξη της Δήλου κατά την περίοδο αυτή –ούτε η φήμη του ιερού, ούτε η ποιότητα του λιμανιού, ούτε η γεωγραφική θέση της Δήλου. Η απόφαση της Ρώμης να χορηγήσει στο λιμάνι της Δήλου τη φορολογική ατέλεια, δηλαδή την απαλλαγή από τους φόρους, σε συνδυασμό με την καταστροφή της Κορίνθου, ενός ισχυρού αντιπάλου, το 146 π.Χ., καθώς και η εντατικοποίηση της επαφής της Ρώμης με την Πέργαμο, για την οποία η Δήλος έπαιξε διαμεσολαβητικό ρόλο, οδήγησε στην ανάπτυξη του αστικού και εμπορικού τοπίου της Δήλου.

Αυτή η σύντομη επισκόπηση της αρχιτεκτονικής των οικιών της Δήλου δείχνει ότι οι ιδιοκτήτες προσάρμοσαν και μετέτρεψαν την οργάνωση των οικιών τους, προκειμένου να δημιουργήσουν νέες αρχιτεκτονικές συνθέσεις που θα μπορούσαν να αποφέρουν κέρδη στην ευέλικτη οικονομία του νησιού κατά την περίοδο αυτή. Η περίπτωση της Δήλου προσφέρει ένα πρώιμο παράδειγμα για τη συστηματική δημιουργία καταστημάτων και εργαστηρίων σε ιδιωτικούς χώρους που ταυτόχρονα αποτελούσαν μέρος του ευρύτερου εμπορικού τοπίου της πόλης. Ενώ η Όλυνθος του 4ου αι. π.Χ. απεικονίζει την αυτάρκη οικονομία της οικιστικής μονάδας κατά την κλασική περίοδο και η Πομπηία και η Ηράκλεια του πρώτου αιώνα μ.Χ. αντιπροσωπεύουν την εξειδικευμένη οικονομία της ρωμαϊκής πόλης³⁸, η Δήλος παρουσιάζει

36. KARVONIS - MALMARY 2009, 2012. Βλ. επίσης σχετικά τη μελέτη των ιδίων για τα μαγαζιά στο δυτικό παραλιακό μέτωπο της Δήλου: MALMARY - KARVONIS 2016.

37. Βλ. σχετικά ZARMAKOUPH 2014β.

38. Βλ. σχετικά MAYER 2012, 25-34.

ένα ενδιάμεσο στάδιο. Οι μελέτες της Monika Trümper και του Παύλου Καρβώνη έχουν δείξει ότι η αρχιτεκτονική των εμπορικών κτηρίων της Δήλου παρουσιάζει εξελίξεις ανάλογες με αυτές που λαμβάνουν χώρα στα εμπορικά κτήρια της Ιταλίας κατά τη Δημοκρατική περίοδο³⁹. Για παράδειγμα, χώροι για καταστήματα και εργαστήρια αποσπώνται από τις οικίες, ενώ ο όροφος τους ήταν προσβάσιμος μέσω μιας ξεχωριστής εισόδου από τον δρόμο και θα μπορούσε να λειτουργήσει ξεχωριστά. Η ανάλυσή μου δείχνει ότι αντίστοιχες εξελίξεις μπορούν να σημειωθούν στην ιδιωτική αρχιτεκτονική. Η ανάπτυξη της οικιστικής αρχιτεκτονικής στη Δήλο παρουσιάζει παράλληλα για τη συστηματική δημιουργία καταστημάτων και εργαστηρίων στο εσωτερικό των οικιών – μια ρύθμιση που γνωρίζουμε από τα καλοδιατηρημένα και καλομελετημένα παραδείγματα της Πομπηίας και της αρχαίας Ηράκλειας⁴⁰.

Ομοίως λοιπόν με τις μεταγενέστερες εξελίξεις στην αστική οικονομία και την κοινωνία της πρώιμης αυτοκρατορικής Ιταλίας, τόσο η αρχιτεκτονική οργάνωση των οικιών όσο και η διακόσμηση των προσόψεων τους χρησιμοποιήθηκαν για την αυτεπιβεβαίωση των εύπορων Ιταλών εμπόρων της Δήλου. Αν και η εσωτερική διαρρύθμιση των οικιών συνέδεσε την κοινωνική θέση των ιδιοκτητών με τα επαγγελματικά τους συμφέροντα, η διακόσμηση των προσόψεων έκανε αισθητή την παρουσία τους στο εμπορικό τοπίο της Δήλου. Με αυτόν τον τρόπο οι Ιταλοί έμποροι ανέπτυξαν τις οικονομικές τους δραστηριότητες και ταυτόχρονα διαμόρφωσαν την κοινωνική τους ταυτότητα, η οποία εξαρτιόταν σε μεγάλο βαθμό από τις οικονομικές τους δραστηριότητες.

ΜΑΝΘΑ ΖΑΡΜΑΚΟΥΠΗ
Morris Russell and Josephine Chidsey Williams
Assistant Professor in Roman Architecture
Department of History of Art
University of Pennsylvania
mzarmakoupi@eie.gr

39. TRÜMPER 2005 και KARVONIS 2008. Σχετικά βλ. MAYER 2012, 34-41.

40. Βλ. σχετικά ADAM 1984, 345-346· GASSNER 1986· MONTEIX 2006· HOLLERAN 2012, 100-105.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- ADAM, J.P. 1984. *La construction romaine: Matériaux et techniques*, Paris.
- ADAMS, J.N. 2002. «Bilingualism at Delos», στο: J.N. ADAMS - M. JANSE - S. SWAIN (επιμ.), *Bilingualism in Ancient Society: Language Contact and the Written Text*, Oxford, 103-127.
- ADAMS, J.N. 2003. *Bilingualism and the Latin Language*, Cambridge.
- AUDA, Y. - M.-F. BOUSSAC 1996. «Etude statistique d'un dépôt d'archives à Délos», στο: M.-F. BOUSSAC - A. INVERNIZZI (επιμ.), *Archives et sceaux du monde hellénistique. Actes du colloque de Turin 1993*, (BCH Supp. 29), Athènes, 511-522.
- BEZERRA DE MENESES, U. - H. SARIAN 1973. «Nouvelles peintures liturgiques de Délos», στο: A. PLASSART (επιμ.), *Études déliennes publiées à l'occasion du centième anniversaire des fouilles de l'École française d'Athènes à Délos* (BCH Suppl. 1), Paris, 77-109.
- BOUSSAC, M.-F. 1988. «Sceaux Déliens», RA 2, 307-340.
- BOUSSAC, M.-F. 1992. *Les sceaux de Délos 1. Sceaux publics, Apollon, Hélios, Artémis, Hécate* (Recherches franco-helléniques 2), Athènes - Paris.
- BOUSSAC, M.-F. 1993. «Archives personnelles à Délos», CRAI 137, 677-693.
- BRUN, J.-P. 1999. «Laudatissimum fuit antiquitus in Delo insula. La maison IB du Quartier du Stade et la production des parfums à Délos», BCH 123, 87-155.
- BRUN, J.-P. - M. BRUNET 1997. «Une huilerie du premier siècle avant J.-C. dans le Quartier du théâtre à Délos», BCH 121, 573-615.
- BRUNEAU, P. 1968. «Contribution à l'histoire urbaine de Délos à l'époque hellénistique et à l'époque impériale», BCH 92, 633-709.
- BRUNEAU, P. 1984. Βιβλιοκριτική του *Délos. Recherches urbaines sur une ville antique*, A. Papageorgiou-Venetas. *Gnomon* 56, 733-737.
- BRUNEAU, P. 1995. «La maison délienne», RAMAGE. *Revue de l'archéologie moderne et d'archéologie générale* 12, 77-118.
- BRUNEAU, P. - C. VATIN - U. BEZERRA DE MENESES - G. DONNAY - E. LÉVY - A. BOVON - G. SIEBERT - V.R. GRACE - M. SAVVATIANOU-PÉTROPOULAKOU - E. LYDING WILL - T. HACKENS 1970. *L'îlot de la maison des comédiens* (EAD 27), Paris.
- BULARD, M. 1926. *Description des revêtements peints à sujets religieux* (EAD 9), Paris.
- CARANDINI, A. - F. M. ROSSELLA (επιμ.) 1985. *Settefinestre: Una villa schiavistica nell'Etruria romana*, Montena.
- CHAMONARD, J. 1922-24. *Le quartier du Théâtre: étude sur l'habitation délienne à l'époque hellénistique*, 3 vols. (EAD 8), Paris.
- DÉONNA, W. 1948. *La vie privée des Déliens* (École française d'Athènes. Travaux et mémoires 7), Paris.
- DUCHÊNE, H. 1993. «Délos, réalités portuaires et emporion», στο: A. Bresson - P. Rouillard (επιμ.), *L'Emporion*, Paris, 113-125.
- DUCHÊNE, H. - P. FRAISSE 2001. *Le paysage portuaire de la Délos antique: Recherches sur les installations maritimes, commerciales et urbaines du littoral délien* (EAD 39), Athènes - Paris.
- FLOWER, H. 2017. *The Dancing Lares and the Serpent in the Garden: Religion at the Roman Street Corner*, Princeton.
- GASSNER, V. 1986. *Die Kaufläden in Pompeii*, Wien.
- HASENOHR, C. 2003. «Les Compitalia à Délos», BCH 127, 167-249.
- HASENOHR, C. 2007. «Les Italiens à Délos: Entre romanité et hellénisme», *Pallas. Revue d'études antiques* 73, 221-232.
- HATZFELD, J. 1912. «Les Italiens resident à Délos», BCH 36, 5-218.
- HERMARY, A. - P. JOCKEY - F. QUEYREL - J. MARCADÉ - P. COLLET 1996. *Sculptures déliennes* (Sites et monuments 17), Athènes.
- HOLLERAN, C. 2012. *Shopping in Ancient Rome: The Retail Trade in the Late Republic and the Principate*, Oxford.
- HUGHES, R.H. 1951. «Hong Kong: An Urban Study», *The Geographical Journal* 117, 1-23.
- KARVONIS, P. 2008. «Les installations commerciales dans la ville de Délos à l'époque hellénistique», BCH 132, 153-219.
- KARVONIS, P. - J.-J. MALMARY 2009. «Étude architecturale de quatre pièces polyvalentes du Quartier du théâtre à Délos», BCH 133, 195-226.
- KARVONIS, P. - J.-J. MALMARY 2012. «Du quartier à l'agora: Étude de cas dans le Quartier du théâtre à Délos», στο: V. CHANKOWSKI - P. KARVONIS (επιμ.), *Tout vendre, tout acheter. Structures et équipements des marchés antiques. Actes du colloque international d'Athènes (GDRI, ÉfA, Société Archéologique d'Athènes), 16-19 juin 2009*, Bordaueux - Athènes, 263-275.
- KREB, M. 1984. Βιβλιοκριτική του *Délos. Recherches urbaines sur une ville antique*, A. Papageorgiou-Venetas, GGA 236, 139-156.
- LAUMONIER, A. 1956. *Les figurines de terre cuite* (EAD 23), Paris.
- LESPAGNOL, A. 1997. *Messieurs de Saint-Malo: Une élite négociante au temps de Louis XIV*, Rennes.
- MALMARY, J.-J. - P. KARVONIS 2016. «Trois îlots commerciaux le long du rivage occidental de Délos: le Magasin des Colonnes, le Magasin δ et le Groupe ε», στο: U. FELLMETH - U. J. KRUEGER - K. ORH - J.J. RASCH (επιμ.), *Wirtschaftsbauten in der antiken Stadt, International Kolloquium, 16-17 November 2012, Materialien zu Bauforschung und Baugeschichte* 20, Karlsruhe, 167-179.
- MCGING, B. 2003. «Subjection and resistance: to the death of Mithradates», στο: A. ERSKINE (επιμ.), *A Companion to the Hellenistic World*, Oxford, 71-89.
- MASTINO, A. 2008. «Il dibattito sull'agorà degli Italici a Delo: Un bilancio retrospettivo fra ideologia e urbanistica», στο: S. ANGIOLILLO - S. BOLDRINI - P. BRACONI (επιμ.), *Il perle e il filo: a Mario Torelli*, Venoza, 233-242.
- MAYER, E. 2012. *The Ancient Middle Classes: Urban Life and Aesthetics in the Roman Empire, 100 BCE-250 CE*, Cambridge, MA.
- MONTEIX, N. 2010. *Les lieux de métier: Boutiques et ateliers d'Herculanum*, Rome.
- MORETTI, J.-C. - M. FINCKER - V. CHANKOWSKI 2012. «Un édifice commercial de l'Agora de Théophrastos à Délos», στο: V.

- CHANKOWSKI - P. KARVONIS (επιμ.), *Tout vendre, tout acheter. Structures et équipements des marchés antiques. Actes du colloque international d'Athènes (GDRI, ÉfA, Société Archéologique d'Athènes), 16-19 juin 2009, Bordaueux - Athènes, 225-246.*
- NEVETT, L.C. 2010. *Domestic Space in Classical Antiquity*, Cambridge.
- NOCITA, M. 2012. *Italiotai e Italikoi: Le testimonianze greche nel Mediterraneo orientale*, Roma.
- NOREÑA, C. 2013. Βιβλιοκριτική του *The Ancient Middle Classes: Urban Life and Aesthetics in the Roman Empire, 100 BCE-250 CE. E. Mayer, AHR 118, 1576-1577.*
- PAPAGEORGIOU-VENETAS, A. 1981. *Délos. Recherches urbaines sur une ville antique*, Berlin.
- PLASSART, A. 1916. «Fouilles de Délos, exécutées aux frais de M. le Duc de Loubat (1912-1913). Quartier des habitations privées à l'est du Stade (pl. V-VII)», *BCH* 40, 145-256.
- POCETTI, P. 1984. «Romani e Italici a Delo. Spunti linguistici da una pubblicazione recente», *Athenaeum* 62, 646-656.
- Polybius 1979. *The Rise of the Roman Empire*. Μτφρ. I. Scott-Kilvert, σχολιασμός F.W. Walbank, New York.
- PURCELL, N. 1995. «The Roman villa and the Landscape of Production», στο: T.J. CORNELL - K. LOMAS (επιμ.), *Urban Society in Roman Italy*, New York, 151-179.
- RAUH, N.K. 1993. *The Sacred Bonds of Commerce: Religion, Economy, and Trade Society at Hellenistic Roman Delos, 166-87 B.C.*, Amsterdam.
- REGER, G. 1994. *Regionalism and Change in the Economy of Independent Delos, 314-167 B.C.*, Berkley.
- SCRANTON, R.L. 1982. Βιβλιοκριτική του *Délos. Recherches urbaines sur une ville antique*, A. Papageorgiou-Venetas, *JSAH* 41(1) (1), 55.
- SIEBERT, G. 1976. «Delos. Le quartier de Skardhana. Report in Chronique des fouilles et découvertes archéologiques en Grèce en 1975», *BCH* 100, 799-821.
- SIEBERT, G. 2001. *L'îlot des bijoux, l'îlot des bronzes, la Maison des sceaux (EAD 38)*, Athènes.
- SOLIN, H. 1982. «Appunti sull'onomastica romana a Delo», στο: F. COARELLI - D. MUSTI - H. SOLIN (επιμ.), *Delo e l'Italia, Opuscula Instituti Romani Finlandiae* II, Roma, 101-117.
- STAMPOLIDIS, N.C. 1992. *Les sceaux de Délos 2. Ο ερωτικός κύκλος. Recherches franco-helléniques* 2, 2a, Athènes.
- STEK, TESSE D. 2008. «A Roman cult in the Italian countryside? The Compitalia and the shrines of the Lares Compitales», *BABESCH* 83, 111-132.
- TANG, B. 2005. *Delos, Carthage, Ampurias: The Housing of Three Mediterranean Trading Centres*, Rome.
- TRÜMPER, M. 1998. *Wohnen in Delos: Eine baugeschichtliche Untersuchung zum Wandel der Wohnkultur in hellenistischer Zeit (Internationale Archäologie 46)*, Randen.
- TRÜMPER, M. 2003. «Ein klassisches Haus in Delos? Zur Chronologie der Maison O in der Insula III des Quartier du théâtre», *BCH* 127, 139-165.
- TRÜMPER, M. 2005. «Modest housing in late Hellenistic Delos», στο: B.A. Ault - L.C. Nevett (επιμ.), *Ancient Greek Houses and Households: Chronological, Regional, and Social Diversity*, Philadelphia, 119-139.
- TRÜMPER, M. 2007. «Differentiation in the Hellenistic houses of Delos: the question of functional areas», στο: R. WESTGATE - N. FISHER - J. WHITLEY (επιμ.), *Building Communities: House, Settlement and Society in the Aegean and Beyond. Proceedings of a Conference held at Cardiff University, 17-21 April 2001*, London, 323-334.
- TRÜMPER, M. 2008. *Die 'Agora des Italiens' in Delos: Baugeschichte, Architektur, Ausstattung und Funktion einer späthellenistischen Porticus-Anlage (Internationale Archäologie 104)* Randen.
- TRÜMPER, M. 2009. *Graeco-Roman Slave Markets: Fact or Fiction*, Oxford.
- TRÜMPER, M. 2010. «Η κατοικία στην υστεροελληνιστική Δήλο», *Αρχαιολογία και Τέχνες* 114, 16-27.
- ZALESSKIJ, N.N. 1982. «Les Romains à Delos (de l'histoire du capital commercial et du capital usuraire romain)», στο: F. COARELLI - D. MUSTI - H. SOLIN (επιμ.), *Delo e l'Italia, Opuscula Instituti Romani Finlandiae* II, Roma, 21-49.
- ZARMAKOUPH, M. 2013α. «The Quartier du Stade on late Hellenistic Delos: a case study of rapid urbanization (fieldwork seasons 2009-2010)», *ISAW Papers* 6. <http://dlib.nyu.edu/awdl/isaw/isaw-papers/6/>.
- ZARMAKOUPH, M. 2013β. «The City of late Hellenistic Delos and the Integration of Economic Activities in the Domestic Sphere», *CHS Research Bulletin* 1(2). http://nrs.harvard.edu/urn-3:hnc.essay:ZarmakoupiM.The_City_of_Late_Hellenistic_Delos.2013
- ZARMAKOUPH, M. 2014α. «Private villas: Italy and the provinces», στο: R.B. Ulrich - C.K. Quenemoen (επιμ.), *A Companion to Roman Architecture*, Oxford, 363-380.
- ZARMAKOUPH, M. 2014β. «Die Hafenstadt Delos», στο: F. Pirson - S. Ladstätter - T. Schmidt (επιμ.), *Harbors and Harbor Cities in the Eastern Mediterranean (Byzas 19)*, Istanbul, 553-570.

ΜΑΝΘΑ ΖΑΡΜΑΚΟΥΠΗ

S U M M A R Y

THE COMMERCIAL LANDSCAPE AND DOMESTIC ARCHITECTURE
OF THE LATE HELLENISTIC CITY OF DELOS

ΜΑΝΘΑ ΖΑΡΜΑΚΟΥΠΗ

This paper focuses on the new neighbourhoods that were developed on Delos after 167 BCE, when the Romans put the island under Athenian dominion and turned it into a commercial base connecting the eastern and western Mediterranean. By analysing the architecture of the houses

and examining the gradual incorporation of commercial, manufacturing and storage facilities in them, my goal is to shed light on the development of domestic architecture on Delos in the context of the broader social and economic changes that the island underwent in this period.